

Csepeli György

**Nemzeti tudat
és érzésvilág**
Magyarországon
a 70-es években

Múzsák Közművelődési Kiadó

Sorozatszerkesztő
SZIGETI TÓTH JÁNOS

Lektorálta
HANKISS ELEMÉR
VARINÉ DR. SZILAGYI IBOLYA

A sorozatborítót tervezte
VASVÁRI LÁSZLÓ SÁNDOR

Készült a Népművelési Intézet gondozásában

ISBN 963 564 041 2

TARTALOM

Bevezetés	7
A nemzeti hovatartozás mint üzenet	10
A nemzeti hovatartozás mint szocializációs fejlemény.....	18
A nemzeti hovatartozás és a személyiség.....	29
Identitás és magyarság	37
Kategorialis piramis	40
Helyzeti összefüggések	41
"Magyar" önmeghatározás.....	44
A "magyar" kategória tartalmai	46
Mindennapi tudás és nemzeti hovatartozás	48
A nemzeti hovatartozás élménye.....	53
Az érzelmi potenciál.....	57
A nemzeti érzés mint megítélés tárgya	61
Érzések "nemzeti színekben".....	62
Etnocentrikus beállítódás	69
Autosztereotípiák	71
A tudati feszültség oldása és fokozása	75
Nemzeti témájú gondolati elemek	80
Történelmi tényítéletek	81
Polarizáció	85
Oktulajdonítás	87
Dichotomizáció.....	91
"Történelmi geológia"	93
A nemzeti teljesítményekre vonatkozó gondolati elemek.....	100
Kompenzáció	101
Összefoglalás.....	106
Irodalom	108

"Ha az ember valahol él, és erre azért van esély, akkor nem mondhatja: VALAHOL SZÉP. Olyan lenne ez, mint-ha azt mondaná: A FELESÉGEM SZÉP. Ami azt jelenti, hogy megnézetett a nő előlről, megnézetett hátulról, és a döntés eredménye, szerencsére, ez: MEG LEHETEK ELÉGEDVE, A FELESÉGEM SZÉP. De hát ezeket a dolgokat nem lehet az izlés szeszélyére bízni, nem lehet újra és újra felülvizsgálni: tetszik-e nekem. Szerencsére ez nem gyakran jut az észbe: az ember itt él, és nem turista. A turista átkozott kötelessége, és innét látszik a züllés mértéke, a lelkesedés; én, ha akarok, fanyaloghatok is..."

(ESTERHÁZY PÉTER)

BEVEZETÉS

Nincs könnyű helyzetben, aki az empirikus társadalomkutatás fogalmaival akarja rekonstruálni a nemzeti hovatartozás jelenségét. A hétköznapi gondolkodás a maga "természetes beállítódásában" magától értetődőnek, következőképpen további reflexióra nem szorulónak tartja, hogy az emberek itt és most x vagy y nemzeti csoport tagjaiként érznek, gondolkodnak, viselkednek, s a maga ökonomizáló eszközeivel elhárítja magától a kétértelműségeket, a határeseteket, valamiképpen a deviancia körébe utalva az önmagukkal éppen nemzeti hovatartozásuk miatt meghasonlottakat vagy kettős-hármas kötöttségük folytán az azonosulást elutasítókat, esetleg az azonosulás folyamatában megrekedteket.

A művész számára normális esetben a nemzeti hovatartozás jelensége elsősorban élmény, a személyi tapasztalat ténye, éppúgy, mint a teasütemény íze, a húsleves párája vagy az első szerelem. A tudományos megközelítést az teszi oly nehézé, hogy miközben ugyanúgy magára kell vállalja a nyilvános közlés konvencióiból adódó megkötöttségeket (formát, stílust, műfajt), mint a művészet, nem számolhat a művészi hatás aranyfedezetével, amelynek lényege a közlő és befogadója közötti izomorfia, a *de te fabula narratur* sokszor kataritikus, sokszor revelatív, de mindig személyhez közelférkőző eszméltető ereje.

Le kell tehát mondani az intenzív totalitás igényéről, s helyette jóval kockázatosabb palackpostára kell hagyatkozni, ha tudományos közleményt szerkesztünk. Szükségképpen csak egy részt – s nem is mindig a legfontosabb,

leglényesebb részt – ragadhatunk meg, vehetünk tüzetesebben szemügyre, abban a reményben, hogy vállalkozásunk folytatóra akad, hogy egyáltalán folytatható. A tudományos megismerés szabályait követő az extenzív totalitás szolgája. Egy kommunikációs háló részese, ki szükségképpen csak torzított alkothat, mely nem sugallja önmaga kikerekítésének a szükségét, nem parancsolja meg, hogy "változtasd meg az életed"; pusztán az értelem mérlegére helyezi állításait, bízva abban, hogy valaki valahol folytatja, amit természeténél fogva sosem lehet tökéletesen végigvinni és befejezni.

Különösen áll ez a megállapítás az empirikus társadalomtudomány műveire, melyek szükségszerűen pillanatfelvételek, rabjai a kornak, a közegnek, melyről és melyben születtek, s romlandóságuk esélye nemcsak azért nagy, mert mire megíródnak, rendszerint változik az állapot, melyet leírnak, hanem azért is, mert eszközeikben sem léphetik át saját árnyékukat.

Mindebből pesszimizmusra következtethetnénk, az analitikus tudomány kisebbrendűségi érzését olvashatnánk ki a teljességet idéző művészi megismeréssel szemben, valójában az a helyzet – bár a döntő szót csak a jövő története mondhatja ki –, hogy korunk társadalmi problémáiról sokasodnak a társadalomtudományi művek, megismerő, szabályozó funkciójuk pedig sokkal jelentősebb és hatékonyabb, mint a művészi közléseké. Ha Bourdieu-nek igaza van abban, hogy lejárt a "szellem kistermelőinek" kora, akkor bizonyos, hogy az iparszerűen végzett kutatások megfelelőbb visszatükrözől társadalmunknak, mint a hajdan oly nagybecsű lírai közlések, drámai konstrukciók, epikus üzenetfolyamok. Elszemélytelenedik a szellem korunkban mind művelőit, mind tárgyait illetően, ez azonban nem elfajulás, utóvégre voltak korok – legutóbb a középkor –, ahol manufaktúrák gyártottak remekműveket, és mindent egységes – habár transzcendens – világgép hatott át, ahol az egyén anélkül maradt névtelen, hogy emiatt szenvedett volna.

Valami efféle tanúi vagyunk a modern társadalomkutatásban is. A világ nem transzcendens többé, s az egység nem szellemi, hanem gyakorlati-evilági. De éppen a nemzeti problematika jelen idejű kutatása világít rá, hogy a gyakorlati egység ellentmondásai a szellemben kívánnak feloldódni, egyoldalú, abszolutizáló, egymással versengő gondolati szerkezeteknek engedve teret a hétköznapokban éppúgy, mint a művészetekben és a tudományokban.

A nemzeti problematikáról lehet és kell hogy legyen mondandója a filozófusnak, a közgazdásznak, a történésznek, a nyelvésznek, pszichológusnak, szociológusnak. Mindeme megközelítések közös hátránya a tudomány már emlegetett analitikus módszere – azonban sajnos nincs más út. Túl sok szenvedély, emberirtó indulat tapad a nemzettel kapcsolatos jelenségekhez, hogy

megelégedjünk a szuggesztív, "lélektől lélekig" ívelő közlések történelmileg kialakult mintáival. Talán az új, iparilag szervezett gondolattermelés, mely a modern empirikus társadalomkutatást jellemzi, hozzásegíthet ahhoz, hogy elfogultságoktól megtisztítva, csak a megismerés izgalmától, a kíváncsiság örök emberi motívumától indítva a tudomány hozzájáruljon az együttélés nemesebb, alantasságoktól mentebb formáinak megteremtéséhez, melyre különben a marxista társadalomelmélet a maga gyakorlatban beigazolt korrelátumaival reményt keltő garanciákat jelent.

Ha mármost a jellemzett körülmények folytán – kiteljesítendő kép reményében – lemondunk a jelen idejű totális megragadásának igényéről, s megmaradunk a magunk szabta kereteken belül, ki kell jelölnünk kompetenciánk határait. Mit tud, mit mondhat az empirikus szociológia és szociálpszichológia magyarországi művelője az 70-es évek végén a magyar nemzeti érzés- és tudatvilágról? Ha a válasz szegényesnek, szűkösnek és részlegesnek tűnik is majd, abban nemcsak a szubjektív tényezőknek – felkészületlenségnek, tájékozatlanságnak, alkalmatlanságnak – jut szerep, hanem abban a kedvezőtlen történeti-társadalmi helyzet is kifejeződik, mely Magyarországon eredendően nem kedvez a társadalmi jelenségek analitikus tárgyalásának s különösen nem a nemzeti érzés- és tudatvilág kutatásának, éppen a már említett szenvedélyek és a joggal-jogtalanul a nemzeti érzés és tudat zavaraira visszavezetett történelmi kataklizmák folytán.

A NEMZETI HOVATARTOZÁS MINT ÜZENET

Az egyszerű empirikus tény, hogy valaki x vagy y nemzeti csoport tagjának tartja magát, illetve – s ez bonyolíthatja a képet – őt is annak tartják (e disztinkció Mertontól ered), mélyreható társadalmi és történeti előzményekre vezethető vissza, E munka keretei nem teszik lehetővé a nemzeti hovatartozás mint az önmeghatározás egyik társadalomlélektani eszköze történelmi előzményeinek teljes számbavételét, pusztán csak utalhatunk rá, hogy sarkalatos történelemszemléleti problémáról van szó, mely végső soron a nemzet historikuma és a történelem nemzeti szemlélete közötti választás kérdését veti föl. A magyar irodalomban felfogásunkhoz legközelebb Szűcs Jenő (1974) megoldása áll, aki egyértelműen úgy ítéli meg, hogy a történelem nemzeti szemlélete maga is történeti jelenség, mely része a nemzet valóságos historikumának, s mint ilyen, nem kevésbé felelős azért a sok torzulásért, ferdtítésért és sematizálásért, mely általában a tényeket és valós összefüggéseket preconcepciókkal és dogmákkal helyettesítő gondolkodási rendszereket jellemzi. (Rokeach, 1960.)

Mindazonáltal helytelennek véljük az efféle – a romantika korából eredő -, nemzetközpontú történelemfelfogást pusztán episztemológiai alapon bírálni, hiszen a funkcionális elemzés nyilvánvalóan azt mutatja, hogy valós társadalmi szükségletek munkálnak a mégoly hamis mítoszok és legendáriumok mélyén is. A marxista elemzés meggyőzően mutatja ki, hogy miféle érdekek jegyében kerülnek felhasználásra a saját nemzeti csoportra vonatkozó "zárt nézetrendszerek". De miért éppen a nemzeti csoportra vonatkozó nézetrendszerek oly hatásosak?

A nemzeti hovatartozás érzése és tudata természet adta módon nem keletkezhet, nem úgy empirikus tény, mint az évszakok váltakozása vagy a szomjúság. Festinger (1976) a valóság társadalmilag konstruált oldalát, melynek megismeréséhez nem elegendők az életben maradáshoz szükséges, természet adta módon megszerezhető ismeretek és eljárási szabályok, "társadalmi összehasonlításra" szoruló ismeretek forrásaként tárgyalja. A nemzeti hovatartozás kétségtelenül az utóbbi forráshoz tartozik.

A társadalmi összehasonlítás a vélemények összehasonlítását jelenti, s ez csak kommunikáció útján mehet végbe. A nemzeti hovatartozással kapcsolatos vélemények összehasonlítása esetében a Festinger által tárgyalt egyszerű, hétköznapi témákhoz képest a helyzet annyival bonyolódik, hogy a kommu-

nikáció nem korlátozódik hétköznapi személyes érintkezésekre, hanem határai mind időben, mind térben kitolódnak.

Szigorúan empirikus logikát alkalmazva (tehát a mérhetőség és a bizonyíthatóság követelményeire gondolva) a szociológus joggal jellemzi a társadalmi kommunikációs rendszerként (Szecskó, 1971). A kérdés már csak az, hogy miként kapcsolhatjuk össze a nemzeti hovatartozás jelenségét (melynek történeti előzményeit meghatározott társadalmi előfeltételek függvényének ismerjük el) és a társadalom kommunikációs rendszerként való felfogását. A válasz szükségszerűen hipotézisekre fog korlátozódni, s inkább egy leendő kutatás vizsgálati dimenzióira utal, mintsem hogy bizonyított elméleti megállapításokra adna módot.

Úgy tűnik, négy típusa van azoknak a kommunikációknak, amelyek végeredménye az egyén felől szemlélve az az önbesorolás, hogy "én x nemzethez tartozom". Brudnij szovjet filozófus vetette föl a gondolatot, miszerint a társadalmi nagycsoportok – s így a nemzetek is – diakron kommunikációs rendszerek, ahol is az elhangzó üzenet a forrástól elszakadva tovább él és hat, jóllehet nem feltétlenül ugyanazzal a jelentéssel, melyet a forrás tulajdonított neki. Ám a nemzeti hovatartozásra vonatkozó, társadalmilag létrehozott üzenet – melynek strukturális elemzésére még sort kerítünk – lényegi sajátossága éppen ez a jelentésben rugalmasság, hasonlóan ahhoz, amit Bourdieu a vallási hovatartozásra vonatkozó üzenet elemzésekor kimutat. "A képzetek és gyakorlatok rendszereinek struktúrája – írja Bourdieu a vallási üzenet jellemzésekor – azzal erősítheti meg misztifikáló hatékonyságát, hogy az egység látszatát kelti, miközben néhány közös dogma és szertartás mögé rejtje a lét legalapvetőbb kérdéseire adott hagyományos válaszok homlokegyenest eltérő értelmezéseit. Egyetlen olyan világvallás sincs, amely ne rendelkezne a jelentések és funkciók illetén sokrétűségével." (Bourdieu, 1978. 194-195. old.) Nos, a "jelentések és funkciók illetén sokrétűsége" hasonló szociológiai eredmény mellett a nemzeti hovatartozásra vonatkozó üzeneteket is jellemzi. A diakron kommunikáció azonban nemcsak a múltból érkező üzenetek jelen hatását jelenti, hanem a jelenben született s a jövőnek irányuló kommunikációt is ide kell értenünk. Két típussal van tehát dolgunk, az egyik típus a múlt-jelen távolságot hidalja át, a másik típus a jelenből a jövőnek üzen. E megkülönböztetés a formális leírás szintjén igaz: funkcionálisan mindkét diakron-típus a társadalmi nagycsoport jelen állapotát igyekszik fenntartani, erősíteni. Félő tehát, hogy e közleményeket szükségszerűen jellemzi a Szűcs Jenő által elítélt historizáló jelleg, hiszen egyetlen nagycsoportnak sem lehet érdeke a bomlás, nem lehet célja annak a közömbösségnek tárgyyszerű, de egyben irtóztató üres-

ségérzetet keltő bemutatása, mellyel a történelem a teremtményeivel – egyénnel és nemzetekkel egyképpen – valójában viseltetik. (E gondolat Goethétől való, bár ő a természet közömbösségéről beszél teremtményeit illetően, de hát mi más lehet a természet az ember számára, mint a történelem maga.)

A diakron kommunikáció mellett logikai szükségszerűség a szinkron kommunikáció feltételezése is, melynek feladata a nemzeti hovatartozásra vonatkozó üzenet aktualizálása, az egyáltalán adódó jelentések és funkciók közül az éppen érvényesek kiemelése.

Egy másik, a kommunikáció közegét minősítő szempont lehet a kommunikáció személyes avagy személytelen módjának a megkülönböztetése. Személyes kommunikáción azt értjük, amikor a közlés interperszonális térben zajlik, szemben a közlés személytelen módjával, ahol a közös jelentések köre csoportokra, tömegre vonatkozik.

Az idői és közeg-szempontok keresztezésével jutunk el a nemzeti (s feltételezhetően más nagycsoport vonatkozású) témák kommunikálásának négy típusához. E típusok a következők:

¹. Diakron – személytelen (a hozzáférhetőség nincs korlátozva, például könyv, vers, festmény, épület).

². Diakron – személyes (a hozzáférhetőség személyre szabott, például levél, emlékkönyv, amatőr fénykép).

³. Szinkron – személytelen (a hozzáférhetőség nincs korlátozva, például szónoklat, ének, színelőadás).

⁴. Szinkron – személyes (a hozzáférhetőség személyre szabott, például beszélgetés, nótázás).¹

E négyféle kommunikációs típus együttesen van jelen a nemzeti hovatartozásra vonatkozó üzenet társadalmi közlésében. Ha képzeletbeli közlésmintát vennénk egy időpillanatban a társadalomból, akkor például egyszerre találnánk Vörösmarty Szózatát magoló (esetleg olvasó) diákot, úkapja 48-as levelezésében bogarászó késői utódot, egy ünnepélyes, Himnuszot éneklő csoportot és valamilyen aktuális nemzeti témát megbeszélő szűk társaságot. Nyilvánvaló, hogy e négy típus igencsak különböző arányokban fordulna elő közlésmintánkban, helytől, időtől és szereplőktől függően, de a lényeg, hogy mindegyik kommunikációs típus ugyanannak a stratégiának a különböző taktikai változatait képviseli. Melyek e stratégia dimenziói? Gerbner (1977) kultivá-

¹ Némiképp hasonló osztályozást találunk Sombartnál, aki megkülönböztet individuális címzethez, illetve kollektív címzethez küldött üzenetet, de nem keresztezi ezt a szempontot a diakron-szinkron szemponttal. Vö.: Sombart, W., 1921., Der moderne Kapitalismus. München u. Leipzig, Duncker und Humboldt. II. köt. 362-558. old.

ciós elmélete segítségével válaszolhatunk a kérdésre. A tömegkommunikáció társadalmi hatásait tárgyaló elmélet azon a feltevésen alapul, hogy a társadalom tagjaira irányított közléshatag mögött rejtett struktúra lappang, melynek lényege – s az elmélet újdonsága ebben az állításban rejlik – nem annyira abban van, hogy választ ad a társadalom egyéneiben, kisebb-nagyobb csoportjaiban felvetődő kérdésekre, hanem abban, hogy e struktúra alapján véve *eleve megszabja* a felvethető kérdések körét.

A társadalmilag intézményesített kultiváció kutatásának egyik szociológiai problémája, hogy kik és hogyan szabályozzák a kommunikációs folyamatokat, kiknek milyen érdekei érvényesülnek az üzenet e tágabban megfogott kereteinek megszabásakor. Gerbner álláspontja közel jár a marxizmushoz akkor, amikor e kérdés kapcsán rámutat, hogy az üzenetrendszer, a benne kultivált feltevések, szimbolikus képek a társadalom hatalmi struktúrája függvényében alakulnak vagy változnak. Hozzátehetjük azonban, hogy a megfelelés valószínűleg nem mechanikus, és pontosabb leírásakor a "hatalmi struktúrát" mindenképpen fel kell bontani a gazdasági hatalom, a politikai uralom és a kulturális hegemonia viszonylag autonóm tényezőire (Gramsci, 1977), amikor is a kultiváció nyilvánvalóan az utóbbi tényező kapcsán tárgyalandó.

A közlésfolyamban elhelyezkedő egyes közlések különböző hangsúlyú elhelyezése, csoportosítása, valamint a köztük való szelektálás eredményeként jön létre a Gerbner által emlegetett rejtett struktúra, a társadalom uralkodó érdekeit legitimáló stratégia. Első dimenziója a *lét*, ami a közfigyelem felkeltése, irányítása révén voltaképpen megszabja, hogy a társadalom tagjai *hic et nunc* éppen mit tarthatnak egyáltalán létezőnek. A különböző létezők nyilván nem azonos fajsúlyúak, abban is el kell igazítani a befogadókat, hogy *mi mennyire fontos*, minek van mivel szemben *elsőbbsége*. Ezt jelzi az egyes kultivált lételemekre fordított hangsúly. A harmadik dimenzió azt határozza meg, hogy a létezés és a fontosság dimenzióiban elhelyezett referencia-tárgyaknak mi a társadalmi *értéke*, vagyis a rejtett üzenet előírja, hogy mi számíthat rossznak, és mi számítható jónak. Ebben a kérdésben a bemutatás tendenciája szolgálhat a befogadók számára eligazításul.² Végül a rejtett üzenet feladata, hogy a létezés, fontosság és érték tekintetében behatárolt referencia-tárgyak kauzális viszonyait is megvilágítsa, s ez az *összefüggések* dimenziójában történik.

² Az értékdimenzió tekintetében a mai magyar tömegkommunikáció analízisét adja Szeeskő Tamás *Értékek a társadalom napirendjén* című cikkében. Társadalmi Szemle, 1979. 9. sz.

Önmagában is jelentősnek tarthatjuk Gerbner tömegkommunikációs elméletét, ám az elmélet igazi erénye, hogy nemcsak a tömegkommunikációra alkalmazható, hanem minden kommunikációs eredetű, kulturálisan meghatározott, regulátív szerepet betöltő világkép esetére áll.

A nemzeti hovatartozás, melyet legalább négy típusú kommunikációs mechanizmus közvetít az egyénhez – melyek sorában a tömegkommunikáció csak az egyik -, szintén leírható kultivált képként, ugyanazokkal a dimenziókkal, mint amelyeket Gerbner a maga elméletében megkülönböztetett. A szociológia Sumner (1907) nyomán *etnocentrizmusnak* nevezi azt az ideologikus gondolkodási rendszert, mely a világot elsődlegesen a *saját csoport* vonatkozásában írja le és értelmezi az adott csoport számára érvényesen (ez rendszerint nem egyezik, illetve ütközik más csoportok gondolkodási rendszereivel).

Az etnocentrikus gondolkodási minták – melyek rendszerint eleven érzelmi és viselkedésre ösztönző hatóerővel rendelkeznek – azért lehetnek "jelentések és funkciók" tekintetében sokrétűek, azaz azért képesek korról korra megújuló jelentéseket fölvenni s egymástól érdekellentétekkel elválasztott társadalmi rétegek és osztályok számára közös tudati nevezőként szolgálni, mert a négy dimenzió, melyek mentén jelszószerűségükben a világról adott képet megszerkesztik, a hétköznapi gondolkodás mindenki számára közös művelési szabályait követi (Schütz, 1970) – hiszen a tipizációknak és relevanciáknak közös rendszerére épül -, s ily módon a társadalmi csoport tagjai közötti egység pszichológiailag legalább annyira valóságos, mint amennyire szociológiailag illuzórikus.

Mivel mai társadalmi közlések mintája nincs birtokunkban, de még az egyes közlési típusok tekintetében sem rendelkezünk kimerítő kultivációs elemzési eredményekkel (ez a hiány különösen fájó a diakron-személytelén típus termékei tekintetében, ahol a módszertani kérdések már megoldottaknak tekinthetők), a csoport-hovatartozási minták társadalmi kultivációs dimenzióinak szemléltetésére kénytelenek vagyunk egy időben távoli, felettebb ellenszenves modellt választani. Mai viszonyaink közepette már csak a diakron-kommunikáció tiltott darabjainál találhatunk ilyen tiszta eseteket, melyek azonban a világ most születő fiatal nacionalista ideológiái számára ma is érvényes mintát képeznek.

A maga korában Fülep Lajos röntgenfelvételszerű pontossággal készített láttelelet erről a sugallt gondolkodási modellről. "A jelszó, az eszme majma, szakasztott úgy viselkedik, mint az eszme, vallásos, erkölcsi, tudományos szint ölt, logikával dolgozik, fejlődik is, s a fejlődést felhasználja, előre lát,

ösztönszerű egyszerűséggel készíti rendszerét, s megformál egy egész világot, minden részében; igazában csak utólag derül ki róla, mily kitűnően operált, hogy becsapta híveit, milyen pusztaság marad utána, mennyi mulasztás, mennyi elvégzetten, közben egymásra tornyosuló s már elvégezhetetlen feladat, milyen szellemi és erkölcsi hullamező, mekkora pusztulás."³

Bontsuk föl most az analízis eszközeivel ezt a képet, s nézzük meg röviden, hogy egy olyan társadalomban, mely történelmileg meghatározott gazdasági, politikai és kulturális realitások folytán egységes és abszolutisztikus hovatartozási minta kultivációjával mérgezi önmagát, miként alakulnak eme ideologikus üzenet dimenziói.

A lét dimenziójában ez a minta azt sugallja, hogy a saját csoport és az idegen csoport közötti különbségek természet adta módon léteznek és totálisak. A fajelméletek – melyek az etnocentrikus gondolkodási minták leplezetlenül eltúlzott s ily módon ideális demonstrációs lehetőségeket tartalmazó változatai – ezt a hamis lét-premisszát nyíltan ki is mondják: "Csodálatos, hogy eddig csupán az állat- és növényvilágban voltak hajlandók elismerni az emberek faji kérdéseket. De magában abban a tényben, hogy a földön fajok fejlődtek ki, egy nagyszerű erkölcsi és isteni gondolat rejlik."⁴

A csoport-hovatartozási alapon megfogalmazott létalternatíva *fontossági* összefüggése nem kevésbé egyszerű: minden, ami az in-grouppal (azaz saját csoporttal) összefügg s rá vonatkoztatható, fontos és elsőbbséget élvez. Ez így önmagában nem kifogásolható, hiszen az elemi pszichológiai megfontolások is amellet szólnak, hogy mindaz, amiben az emberek érintettek érzik magukat, nyomósabban esik latba a számukra, mint az, amit távolinak, önmaguk számára irrelevánsnak élnek meg. Az "etnocentrikus üzenet" szélesebb összefüggésében azonban ez a szelektivitás mélyreható következményekkel jár: elzárkózást, ignoranciát, a viszonyítási alapok beszűkülését eredményezi, amit magyar viszonylatban a maga nemében tökéletesen fejez ki a következő szállóige: "Extra Hungáriám non est vita, et si est, non est ita."⁵

A csoportkülönbségek abszolutizálásának és fontossági kihangsúlyozásának talaján az értékdimenzió centrális szerepet kap. A társadalmi tényekre vonat-

³ Fülep L., 1978, A nemzeti öncélúság. Esszépanoráma Bp. Szépirodalmi Kiadó II. köt. 423. old.

⁴ Ennek és a többi hasonló idézetnek, valamint az így rekonstruált modellnek a forrása a magyar országgyűlés jogi bizottságában az első (1938-as) zsidótörvény mellett felszólaló képviselők beszédeinek jegyzőkönyve.

⁵ E szállóige történetéhez lásd: Tarnai A., 1969, Extra Hungáriám non est vita . . . Bp. Akadémiai Kiadó.

kozó hétköznapi gondolkodásban az *értékelésnek* amúgy is nagy szerep jut, hiszen ezáltal a cselekvés akkor is lehetővé válik, ha pontos és tényszerű ismeretek nem állnak vagy nem állhatnak rendelkezésre. Jónak és hasznosnak számít mindaz, ami az in-groupnak az (ide illik az az angol szállóige, miszerint "my country, wrong or right"), és káros, ami az in-groupnak árt. Ha a lét és fontosság dimenziói "etnocentrikus ontológiának" felelnek meg, ez a dimenzió kétségtől "etnocentrikus etika" alapja, aminek végzetes következményeit nem kell esetelni, a történelem számtalan példát tartogat illusztrációképpen. Végül rosszként ez az etika egy valóban elháríthatatlan bünt jelöl meg, azt ugyanis, hogy az idegen csoport *más*, mint a saját csoport. Ez az önmagában leíró jellegű megállapítás az érték-dimenzió holdudvarába kerülve minden további konfliktus forrásává válik. Ha a saját csoportot etnián jelzővel illetjük, s az idegen csoportot a nem etnián jelzővel jelöljük, a következő idézet modellszerűen szemlélteti ezt a szörnyű (mert művi, de ugyanakkor pszichológiailag valós) konfliktust: "A nem etnián lakosság idegalkatánál, egész lelki és testi konstrukciójánál fogva bizonyos kérdésekre másképpen reagál, mint a lakosság etnián része." Ez a megállapítás bizonyítottan veszi azt, amit bizonyítani kellene, a bizonyítást azonban az "etnocentrikus ontológia" már elvégezte. Így az értékelő következtetés már önként adódik: "A nem etniának képtelenek nagyban beleolvadni az etnián nemzeti létbe, az etnián társadalom testébe, és nem tudnak azzal organikus kapcsolatba jutni, hanem megtartják a maguk különleges egységét."

Az abszolút pozitívan bemutatott saját csoport és az abszolút negatívan bemutatott idegen csoport között természetzerűleg adódó konfliktus nem feltétlenül szükséges velejárója, de többnyire mégis következménye az etnocentrikus gondolkodási mintának. A konfliktus a hétköznapi gondolkodás számára (melynek szükségleteit maximálisan figyelembe véve születnek a legrefináltabb csoport-hovatartozási ideológiák is) tűrhetetlen disszonanciát jelent, melynek redukciójára erős a késztetés (Festinger, 1957). Az összefüggés-dimenzió feladata a redukció elősegítése. A valóságban többnyire reménytelenül bonyolult az oknyomozás. Sokszor okságról szó sincs, a jelenségek véletlenül járnak együtt, esetleg közös – habár felderítetlen – ok hatására jelentkeznek. Mások kölcsönhatásról van szó inkább. A valós oksági összefüggésekre pedig a soktényezős meghatározottság jellemző.

Az "etnocentrikus logika" a hétköznapi tudás leegyszerűsítő hajlamára apellálva a társadalmi jelenségek oksági összefüggéseit leegyszerűsíti, és egyetlen dimenzióba ágyazottan szemléli. Ez a dimenzió a saját csoport és a másik csoport konfliktusa. A racionalizációs működések egész fegyvertára található

meg a "logika" részeként. Öngazolás, kivetítés, bünbakképzés, szelektív összehasonlítás mind egyetlen célt szolgál⁶: olyan oksági benyomások kiépítését, melyek lényege a saját csoport vétlenségének, ártatlanságának, jóakarátának bemutatása, szemben a rázúduló idegen erők rosszakaratával, tartósan és ideiglenesen ható kudarcokozó befolyásával.

Az etnocentrikus gondolkodás intézményesült mintáját ideológiának nevezhetjük a szónak abban az értelmében, hogy valamely nemzeti csoporton belül adott politikai erőcsoportok által képzett és intézményesített, kultivált gondolkodási keretekről van szó, melyek az adott nemzet problematikáját tekintve állapot-meghatározások és céltételezések (Szabó, 1978). Ez a megfogalmazás nem zárja ki az ideológiák olyan felfogását, mely kizárólag azok politikai tartalma felől közelítve tagadja a szorosan vett "nemzeti" (etnocentrikus) ideológiák létezését.

Az etnocentrikus ideológiák fentebb bemutatott modellszerű elemzése kapcsán könnyen az a félreértés adódhat, miszerint pusztán az uralkodó érdekek racionalizációs áttételeződéseit kell ezekben a társadalmi tudati képződményekben látnunk, melyek hamis, félrevezető, a tömegek gondolkodását megzavaró jellegét *leleplezve*, lényegében azok elutasítására kell helyezkednünk, s a keletkező úrt az osztályviszonyok igazi természetének megfelelő, a társadalmi haladás cselekvési programját megfogalmazó ideológiai képződményekkel kell betöltenünk. A következő fejezetben részletesen igyekszünk kifejteni, hogy ez a fajta kritika (noha premisszái vitathatatlanul érvényesek) illúziókkal terhes, ugyanis különbséget kell tenni egy intézményesített módon kidolgozott és felhasznált, terjesztett ideologikus csoport-hovatartozási gondolkodási minta – mint amilyen például a nacionalizmus – és annak a mindennapi gondolkodásban jelentkező variánsai – mint például az emberek nemzeti keretek szerint történő besorolása – között. A kettő természetesen nem független egymástól. De míg az előbbi esetben jogosult a radikális kritika, az utóbbi esetben alapos mérlegelés tárgyává kell tenni, hogy tulajdonképpen miféle szükségletek azok, amelyek az embereket olyan közösségek keretei között tartják, melyek határai személyes világukon túl végződnek, s ily módon a közösség csakis jelek és jelentéseik révén tudatosulhat tagjaiban.

⁶ E mechanizmusok kiépülésének és funkcionálásának szociálpszichológiáját jól szemlélteti az az esettanulmány, melyet Halász László készített az 1978-as argentinai futball-világbajnokságon részt vett magyar válogatott kudarcat követő magyarázatások, racionalizációk kapcsán. Lásd: Halász L., 1978, *Önáltatásaink körforgása*. Valóság, 9. sz. 93-99. old.

A korábban bemutatott modell elemzése kapcsán másik félreértés forrása lehet, ha megfélekedünk arról, hogy – bizonyos ritka kivételeket leszámítva, melyek azonban fontos kivételek, mint például a náci harmadik birodalom - a társadalom kommunikációs rendszerében a reális létvizonyoknak megfelelően a preferált hovatarozási minták kultiválásán túl egyrészt más, versengő hovatarozási minták is forgalomban vannak (pl. az adott társadalom kereitein túlmutató hovatarozási minták, lokális hatósugarú minták), másrészt olyan ideológiák is bekerülnek a kommunikációs rendszerbe, amelyek egyéni választásra, döntésre bízzák a különböző csoportokban való részvétel dolgát. A politikai csoportosulásokban való részvétel – mely adott esetben éppúgy alapozódhat a "természetes" etnocentrikus hovatarozásokra, mint azok radikális megtagadására – például kifejezetten ilyen. Az etnocentrikus vonzatú témák kultivációja alternatívákban bővelkedő ideológiai térben történik.

Mindazonáltal végzetes redukció volna az embert úgy szemlélni, mint akinek egyedüli problémája, hogy milyen csoport tagjának tekinti magát. A társadalom tagjainak többsége olyan viszonyokba ágyazva él, ahol korántsem a hovatarozás áll a középpontban, hanem olyan egzisztenciális kérdések, mint például a munkavégzés és jövedelemszerzés, a családi élet vagy a szabad idő eltöltése. De az is redukció lenne, ha nem vetnénk számot a hovatarozással kapcsolatos pszichológiai problémákkal, mert mind a társadalom, mind az egyének életében vannak olyan helyzetek, ahol egzisztenciális problémává válik annak az egyszerű kérdésnek a megválaszolása, hogy "ki vagyok én?".

A NEMZETI HOVATAROZÁS MINT SZOCIALIZÁCIÓS FEJLEMÉNY

Musil a századforduló táján élt osztrák gyermekek paradox nemzeti szocializációjával szembeállítva szellemesen jellemzi a "normális nemzetekhez" tartozó gyermek és a nemzeti csoport érzés- és tudatvilága egymásra találásának intézményes keretek által irányított – bár spontán lélektani tendenciákat sem nélkülöző – folyamatát: "A német gyerekeket ugyanis egészen egyszerűen az osztrák gyerekek háborúinak megvetésére nevelték, valamint bebifláztatták velük, hogy a francia gyerekek enervált kéjencek unokái, s ezek ezrével mene-

külnek hanyatt-homlok, ha egy nagy szakállú német népfőlkelével szembe találják magukat. És fordított szereposztásban, megfelelő változtatásokkal ugyanezt tanulták meg a szintén többrendbeli győzelmeket magukénak valló francia, orosz és angol gyerekek. A gyerek pedig szeret nagyzolni, nemkülönben szereti a rabló-pandúr játékot, és hamar kész rá, hogy a Nagy X. utcai Y. családot, ha történetesen annak tagja, a földkerekség legnagyobb családjának tartsa."⁷

Szocializáción társadalmiasulást értünk, azt a folyamatot, melynek során valaki résztvevőjévé válik olyan társadalmi integrációknak, melyek a maguk által kollektíve kidolgozott világ- és önértelmezési eljárásokat egyéni felhasználásra bocsátják, és az alkalmazást közvetlen és közvetett értelemben véve "kifizetődővé" teszik. Szocializációról nem csak a gyermekek társadalmi integrálódásának kifejlődése értelmében beszélhetünk, bár nyilvánvaló, hogy a gyermekkori szocializáció megkülönböztetett sajátosságokkal rendelkezik a későbbi szocializációs teljesítményekhez képest.

A gyermekkori szocializáció nem egyszerűen adott társadalmi integrációkba való bekapcsolódásra képesít, hanem a társadalmiasulást példázva minden további szocializáció előfeltételét képezi. Egészen egyszerű példát felhozva, aki élete első néhány évében nem tanul meg valamilyen nyelvet – melyre később anyanyelveként tekint vissza –, az semmiféle nyelvet nem fog jól megtanulni már, mivel idegrendszeri fejlődésének visszavonhatatlanul lezárul az a szakasza, amikor még fogékony a nyelv generatív struktúrájának megragadására. A nyelv (nyelvek) megtanulása a gyermekkori szocializáció szükséges, de nem elégséges feltétele. A stabil szerepekkel rendelkező társas összefüggés, mely lehetőséget nyújt a gyermek számára önmaga személyének mások szemén át történő szemléletére, a szerepátvételre, majd később az "általánosított másik" szemszögéből történő vizsgálódásra, a nyelvi kommunikációk áramától elválaszthatatlan részét képezi a szocializációnak (Mead, 1973). A pszichoanalízis hívta föl a figyelmet arra, hogy az én-érezet és -tudat kialakulása érzelmi dinamikával rendelkező folyamat is egyben. A társadalmiasulás révén kapott szabadság ára lemondás a szabadság kezdetben megtapasztalt, korlátlan örömeiről nyújtó egyéb formáiról. Az "általánosított másik", vagyis a társadalmi integráció által kollektíve kidolgozott nézőpont elsajátítása és alkalmazása lehetetlenné teszi a kizárólagosan individuális nézőpont függvényében történő viselkedést, melynek sorsa a kíméletlen represszió.

A gyermekkori szocializáció sajátossága abban áll, hogy *elsőként*, minden további szocializáció alapjaként építi ki az emberben a kommunikációs és

⁷ Musil, R., 1977, A tulajdonságok nélküli ember. Bp. Európa, I. köt. 21-22. old.

interakciós szabályok használatának gyakorlatát, melyre az egyéni élet egész további építménye épül. Kommunikatív és interaktív környezet nélkül nincs teljes értékű szocializáció. Dogmatizmus volna azt gondolni, hogy általánosságban véve beszélhetünk nyelvről és interakcióról. Mind a nyelvi, mind az interakciós viselkedést konstituáló szabályok a megnyilvánulás szintjén részint immanens, részint történeti, társadalmi és gazdasági okok folytán jól elkülöníthető minták szerint csoportosulnak. Konkrét alakzataik tapasztalatiig rendkívül sokfélék, egymástól függetlennek tűnnek. A gyermek nem egyszerűen az emberiségbe születik bele, nem általában vett emberré szocializálódik, hanem mindig egy konkrét társadalmi integráció által hordozott kulturális minta nyelvi és interakciós szabálykészletébe születik bele, amit megtapasztalván és elsajátítván abszolútnak tart.

Merőben másféle szocializációs pálya jellemezheti azt a gyermeket, akit élete első évtizedében – kritikus években – sorsa integrációról integrációra, kulturális mintáról kulturális mintára dobál, s ily módon tapasztalatiilag nem alakul ki benne az abszolutizálódási folyamat. Ha nemzeti vagy más társadalmi nagycsoport-hovatartozással kapcsolatos szocializálódásáról beszélünk, kontrollként – legalább gondolatilag – olyan szocializálódási lehetőségeket kellene felvennünk, ahol a gyermeket már élete legelső éveiben sokféle nyelvi és interakciós környezet veszi körül, és érzelmi súlyok szerint az egyes környezet-minták nem különbözve, a gyermeknek nincs lehetősége azonosulásra. Ilyen feltételek között – legyen a konkurrens hovartartozási lehetőségek száma akár csak kettő – a hagyományos értelemben vett s a Musil szövegrészleteiben megjelenített abszolutizáló nemzeti szocializációról nem beszélhetünk. Egy másik lehetséges kontroll-helyzet lehet, amikor a gyermek nyelvi és interakciós környezete ugyan meghatározott szabály-konstitúciós minta szerint szerveződik, azonban ez a tény nem reflektálódik kollektív meghatározásként. Ha az előbbi kontroll-helyzetet a plurális hovartartozási minták azonos esélyű hozzáférhetősége okán relativizáló helyzetnek nevezzük, szemben a csoport-hovartartozást abszolutizáló helyzettel, az utóbbi helyzetet megkülönböztetésül hovartartozás-alattinak tarthatjuk, hiszen az integráció tagjai "nem tudják, de teszik" a dolgukat mint egy kulturális minta szabályainak követői.

Ha a nemzeti szocializációt mint a nemzeti saját csoport és a nemzeti idegen csoportok létrehozó érzés és tudás kialakulási folyamatát vizsgáljuk az egyénben, látnunk kell, hogy viszonylag homogén kulturális környezet, valamint annak sajátosságát reflektáló kollektív meghatározás képezi a szükséges feltételeket. Sajnos a kutatások eleve e két feltétel meglétéből indulnak

ki, ignorálván a csoport-hovatartozás "fölköti" és a csoport-hovatartozás "alatti" érzelmi és tudati alakzatok kialakulásának eseteit. Ily módon "természetesnek" tüntetnek föl valamit – vagyis a nemzeti attitűd kialakulását –, ami legjobb esetben is csak *magátólértetődőség*, azaz az önmagát nemzetiként meghatározó integráció által kialakított értelmezés. Ha megmaradunk e magátólértetődőség keretén belül, a kérdés valóban úgy áll, hogy miként *fejlődik* ki a gyermekben a saját nemzeti csoportjához való tartozásának tudata, s miként alakulnak ki benne a más nemzeti csoportokhoz fűződő viszonyok. Erre a kérdésre Piaget 1951-ben közölt tanulmánya kínál átfogó, magyarázó elméletet.⁸ Piaget úgy véli, hogy a "haza" az a szervező kognitív elem, melynek legközvetlenebb a kapcsolata az energetizáló-motiváló affektív elemmel. A "haza" fogalmával párhuzamosan épül ki a "más országok" és az "idegenek" fogalmi-érzelmi képe, mintegy azonos folyamat két oldalaként.⁹

A nyelvi és az interakciós szabályok követése szükségszerűen hozza létre a gyermekben az önközpontúságot, mely a szocializáció folyamatában egyre vesztít erejéből, s önmagát szociocentrizmussá alakítva át kénytelen reprodukálni. A szociocentrizmus lényege, hogy a gyermek hiába akarja önmagát középpontban látni, kénytelen ráébredni más központok létre, melyekhez mind vonatkoztathatja magát, s ily módon kompromisszumot teremtve úgy őrzi meg önérzését, hogy egyúttal azonosul a számára előírt integrációkkal. A nemzeti érzés és tudat kialakulása bizonyos értelemben véve a gyermek világetérkezési központjának az áthelyeződése, s ily módon Piaget jogosan használja a decentráció fogalmát.

Piaget három szakaszt különböztet meg a nemzeti szocializációban. Az első szakasz (6-7 év) idején a gyermek csak szűkebb környezetét, a várost, a csa-

⁸ Piaget, J., Weil, A., A haza és a más országokkal való kapcsolat eszméjének kialakulása gyermekeknél. In: Csepeli Gy. (szerk.), 1980, Előítéletek és csoportközi viszonyok. Bp.

Közgazdasági és Jogi Kiadó. 159-188. old.

⁹A Tömegkommunikációs Kutatóközpontban Hankiss Ágnes kezdett egy hasonló témájú, sokat ígérő vizsgálatba. Hankiss Á., 1979, "Idegen nyelven beszélnek, aztán ki tudja, mit gondolnak . . ." TK Műhely. X. évf. 8. sz. Megjegyzendőnek tartjuk, hogy az "idegenek" eszméje nem csak az ontogenezisben járul hozzá a "saját csoport" eszméjének kialakulásához (ahogyan a "másik" eszméje nélkül "én" sincs). B. Porsnyev történeti szociálpszichológiai gondolatmenete szerint maga az etnocentrizmus, vagyis a saját csoportot központba helyező gondolkodási-érzési minta sem érthető meg az "ök" feltételezése nélkül. Porsnyev szerint a kétosztatú gondolkodás, mely "mi"-re és "ök"-re tagolja a világot, tapasztalatlilag *konkrétabb*, mint a "saját csoport" önmagában vett ismerete. Vö.: Porsnyev, B., 1966, Szocialnaja pszichologija i isztorija. Moszkva.

ládót ismeri, ahol él, az ország még jelentés nélküli számára.¹⁰ A második szakaszban (8-9 év), a kialakuló affektív hovatarozási elem bázisán már a kognitív elemek változatos repertoárja bukkan föl. (Példák e kognitív elemekre: szülők nemzetisége az anyanyelv reflexív tudomásulvétele, a születés helye, a nemzeti zászló szelektív kezelése.) A harmadik szakasz a 10-11 éves korra jellemző, mely a hazához és a saját nemzethez fűződő érzelmi-gondolati mintát teljességgel életre hívja. A Piaget által meginterjúvolt gyermekek például politikai-ideológiai érveket hangoztattak hazaszeretetük indoklásaképp (melyek forrása nyilván a szinkron és a diakron társadalmi kommunikáció által kultivált dimenziók rendszere).¹¹

A nemzeti szocializáció szakaszos folyamata során az affektív és kognitív elemek kiépülése lépcsőzetes és kumulatív jellegű. A szakaszosság állandósága nem zárja ki magának a folyamatnak a gyorsulását vagy lassulását kulturális, szubkulturális hatások függvényében. A nemzeti attitűd kialakulására különösképp kedvező szakasz a 6-10 életévvel bejelölhető kor. Akár janicsárok, akár elkötelezett nemzeti hovatarozásul emberek neveléséről legyen szó (hogy két szélsőséget említsünk), ebben az időszakban alakul ki optimálisan a kognitív építményekbe szökő érzelmi talapzat, centrumában az identitásérzéssel. A politikai szocializációval foglalkozó irodalom rámutat, hogy távolról sem csak a nemzeti hovatarozással kapcsolatos szempont beépülésének kedvez ez az életkor. Lényegében ekkor alakul ki a gyermekben az a társadalmi kategorizációs rendszer, melynek segítségével a világot – s benne önmagát – a legkülönbözőbb tagoltságok függvényében képes szemlélni. (Dawson és Prewitt, 1969.) A nemzeti szocializációval kapcsolatos kutatásokat úgy kellene tervezni, hogy egyben az identitásba belépő és ott funkcionáló többi kategóriával kapcsolatos affektív és kognitív elemek rendszereit is vizsgálni lehessen.

E. L. Horowitz a század 30-as éveiben az USA-ban zászlók iránti preferenciát mért különböző életkorokban.¹² Nyolcvankét gyermeknek 24 különböző zászlót mutatott be. A vizsgálati személyeknek az volt a feladatuk, hogy a számukra leginkább tetsző ("best looking") zászlót válasszák ki. Megállapít-

¹⁰Saját vizsgálatainkban egy esetben tapasztaltuk ezt a jelenséget, amikor egy 8 éves budapesti kisfű makacsul kitarott amellet, hogy "Kecskemét már külföld". Krasznai É., 1977, A nemzeti vonatkoztatási keret kialakulásának néhány szociálpszichológiai és szociológiai kérdése. ELTE Szociológiai Tanszék (szakdolgozat). 8. old.

¹¹Részletesebben lásd: Allport, G.W., 1977, Az előítélet. 86-92. old.

¹²Horowitz, E. L.; A gyermeki hazafiság kialakulásának néhány szempontja. In: Csepeli Gy. (szerk.), i. m. 189-203. old.

ható volt, hogy a mind magasabb iskolai osztály függvényében a vizsgálati személyek egyre kitüntetettebb figyelemmel fordultak a saját nemzetük (vagyis az USA csillagos, sávos lobogója) felé.

Saját, szűk körű próbavizsgálatunk során 1978-ban azt tapasztaltuk, hogy amikor elsős és ötödikes tanulóknak hasonló feladatot adtunk, az eredmények az imént ismertetett vizsgálat eredményeihez hasonló módon alakultak. Az elsősöknél 25 gyerek közül 6 választotta a magyar zászlót, míg a 25 ötödikes közül már 12 választotta a magyar zászlót "mint legszebbet".

Az első osztályosok a magyar zászló választását megindokolva tautologikus érveket használnak: "mert a mi hazánk zászlaja", "mert a magyar zászló", "mert nekem ez a hazámnak a zászlaja". A magyar zászlót kedvelő ötödikesek indokai differenciáltabbak, változatosabb témájú kognitív elemek jelentkeznek: "Magyarország, mert ez az én hazám, és mert azt jelképezik." "Magyarország, mert itt lakom Magyarországon", "Magyarország, mert ez a magyar zászló, és én magyar vagyok".

Az első osztályban túlnyomó többségben levő "idegenpártiak" preferenciális indokai a különböző nemzeti zászlók figyelemkeltő mozzanatainak hatásáról (tigris, elefánt, csillagok, kard stb.) tanúskodtak. Ez pontosan meg-egyezik a Horowitz-féle vizsgálat eredményeivel, ahol azt tapasztalták, hogy a legkisebbek a sziámi polgári hajózás fehér elefántos zászlaját tartották a "legszebbnek".

Az iskoláskor korai éveiben – a szocializációs ágensektől nem függetlenül – kialakuló nemzeti attitűd meglétéről tanúskodik egy másik 1978-as vizsgálatunk, melynek során 125 második osztályos gyermeket a következő kísérletnek vetettünk alá. Felolvastunk nekik egy mesét, mely Mátyás király egyik lakomájáról szólt, amikor is a királyt valaki meg akarta mérgezni, de az ételkóstoló a merényletet idejében felfedezte. A gyerekekhez két kérdést intéztünk:

1. Mit gondoltok, mely országból jöhetett a király megmérgezője?
2. Mit gondoltok, mely országból nem jöhetett a király megmérgezője?

Összesen 10 országot (köztük Magyarországot) soroltunk föl. A gyermeknek alá kellett húzni azt az országot, ahonnan a merénylő jövetelét feltételezte vagy nem feltételezte.

A kísérlet során abból a hipotézisből indultunk ki, hogy ha a gyermekben megvan a Magyarországhoz fűződő pozitív érzelmi elem, valamint megvan a Mátyás királyhoz fűződő pozitív attitűd (melyet a pedagógusok segítségével a kísérlet előtt ellenőriztünk), akkor a gyermek kongruens választ fog adni: azaz észlelve a Mátyás király és a merénylő közötti ártó jellegű kapcsolatot,

a merénylő származási helyeként nem fogja Magyarországot megadni, illetve amikor ki kell zárni a merénylő származási országát, akkor Magyarországot fogja megadni.

Az eredmények alátámasztották ezt a hipotézist. A merénylő származási helyének megjelölésekor a gyermekeknek mindössze 1%-a adta meg Magyarországot, a többiek más országokat jelöltek meg. (41% Németországot jelölte meg, 12% Olaszországot, 11% Csehországot, 9% Franciaországot, 7% Spanyolországot jelölte meg, Anglia, Ausztria, Románia, Oroszország csekély jelölési arányokat mutatott.) És megfordítva, amikor a merénylő származási országát kellett kizárni, a többség (58%) Magyarországot említette, mint ahonnan semmiképpen sem származhatott a mérgező. (11% említette Oroszországot és 9% Angliát. A többi ország említési gyakorisága egyenletesen alacsonyabb volt.) A kísérletet negyedik osztályosok körében megismételve, tendenciájukat tekintve hasonló adatokat kaptunk, bár az első feltételben emelkedett (11%, n=114), a második feltételben csökkent (47%, n=114) a Magyarország említők aránya.

Tajfel és Jahoda (1966) kiváló kísérleti technikát dolgozott ki a nemzeti attitűd mérésére fénykép-preferenciák alkalmazásával. Első osztályos gyermekeknek több országban fiatal férfiakat ábrázoló fényképeket mutattak, majd arra kérték a gyermekeket, hogy ki-ki tetszése szerint válassza ki a rokonszenves és ellenszenves arcokat. Néhány hét elmúltával ugyanazokkal a gyermekekkel és ugyanazokkal a fényképekkel megismételték a kísérletet, ezúttal azonban a fényképek 50%-át a gyermekek nemzeti hovatartozásával megegyező nemzeti hovatartozású személyek fényképeinek tüntették föl, a másik 50% esetében pedig azt mondták, hogy azok a fényképek idegeneket ábrázolnak. A gyermekek ez alkalommal már aszerint választottak rokonszenves, illetve ellenszenves arcokat, hogy mit tudtak a választandó személyek nemzeti hovatartozásáról. Rokonszenvi választásaitak tehát az észlelt saját nemzeti hovatartozás függvényében eszközölték.

Hasonló jellegű saját vizsgálatainkban azt tapasztaljuk, hogy ez a módszer a saját csoporttal kapcsolatos attitűdök vizsgálatán túl, más csoportokra vonatkozó attitűdök tanulmányozására is alkalmas.

Második osztályos gyermekeknek összesen 12 fényképet mutattunk. A fényképek 25-30 éves férfiakat és nőket ábrázoltak. A gyermekeknek mindegyik fénykép kapcsán meg kellett jelölniük, "tetszik" vagy "nem tetszik" a fénykép által ábrázolt személy. Az első adatfelvételt követően három héttel ugyanezekhez a gyermekekhez ugyanezekkel a fényképekkel visszatértünk, ezúttal viszont az egyes fényképek alá különböző csoportneveket

írtunk. (A következő neveket használtuk: magyar, lengyel, spanyol, zsidó, cigány, román.) Egy-egy nevet két fénykép, egy női és egy férfi fénykép reprezentált. A fényképeket véletlenszerűen osztottuk be az egyes nevekhez. A gyermekek válaszeit egybekódolva négy válszkatégoriát vettünk föl: pozitív változatlan ítélet, negatív változatlan ítélet, pozitívról negatívra változó ítélet, negatívról pozitívrá változó ítélet. A fényképek alá illesztett nevek függvényében alakuló válaszokat a következő táblázatban szemléltetjük.

Csoportelnevezések hatása arc-preferenciát tartalmazó ítéletekre,
gyermekek körében

pozitív-pozitív	magyar*	zsidó	lengyel	spanyol	cigány	román
negatív-negatív						
pozitívról negatívra	40	19	70	51	37	43
negatívról pozitívrá	21	57	12	20	44	27
	10	18	8	17	14	14
	29	5	10	12	5	16
összesen:	100	100	100	100	100	100

*n=124 minden oszlop esetében. Mivel minden gyermek elnevezésként két fényképet ítélt meg, a százalékos arányok kiszámításának alapja 248 volt.

Az észlelt hovatarozás függvényében a pozitívról negatívra való váltás legkisebb arányban a lengyel és a magyar elnevezés függvényében következett be, a negatívról pozitívrá való váltás pedig legnagyobb arányban a magyar elnevezés függvényében következett be. A vizsgálatot negyedik osztályosok körében megismételve hasonló tendenciájú eredményeket kaptunk. A magyar elnevezés hatására a legalacsonyabb arányban fordult elő a pozitívról negatívra való váltás (5%, n=226), és a legnagyobb arányban fordult elő a negatívról pozitívrá való váltás (21%, n=226).

Jól alkalmazható technika a saját és más nemzetek kapcsán kialakuló attitűdök vizsgálatára a rajzoltatás. Óvodáskorú gyermekek (5 évesek) még képelenek lerajzolni saját országukat, bár vállalkoznak rá. Rajzaikban azonban a nonfiguratív motívumok keverednek az ilyen korú gyermekek rajzaiban szokásosan felbukkanó egyéb figuratív motívumokkal. Ha azonban a feladat előtt egy táblára lerajzolják előttük Magyarországot, képesek a megfigyelt rajz helyes reprodukciójára. Az iskoláskorban már térképszerű rajzok készítésére képesek, rajzaik azonban jellegzetesen torzítottak. A saját országot vagy nagyobbak vagy ugyanolyan nagykn állítják be, mint más – objektíve jóval nagyobb

– országokat. Ha fantázia-kérdéssel kapcsoljuk össze a feladatot, például azt kérdezzük tőlük, hogy "Mit varázsolnál Magyarországra, ha varázsló lennél?", rajzaik motívumainak elemzése a saját országgal kapcsolatos kognitív elemek gazdag tárházát fedi föl. Két, eltérő társadalmi környezetű iskolában összesen 443 gyermekkel készítettünk rajzot a fenti címmel. Az alsó tagozatban évfolyamonként két-két osztály tanulói készítettek egy-egy rajzot, a felső tagozatból pedig kontrollként két hetedikes és két nyolcadikos osztály tanulóival készítettünk rajzot.

Az első három osztályban kapott rajzokat a meseszerűség s annak magyaros színezete (jelképhasználat) jellemzi. A meseszerűség a harmadik osztályban hétköznapi, individuális és társadalmi értékeknek adja át a helyét. Ez a tendencia még dominánsabb a hetedikesek, nyolcadikosok körében.

Jellegzetesek a különbségek nemek szerint. A fiúk rajzaiban a sci-fi, technikai, hadi motívumok dominálnak, a lányok rajzaiban a képzeleti elemek, a kollektív jólét, valamint a béke motívumai dominálnak.

A Piaget-féle interjú-módszer révén az affektív elem, valamint az arra ráépülő kognitív elemek rendszere tekintetében komplex elemzésre nyílik lehetőség. Egyik vizsgálatunkban 20 első és 20 negyedikes gyermeket kérdeztünk ki,¹³ és azt találtuk, hogy általános tendencia a kognitív elemek beépülésének sorrendi meghatározottsága. Legelső a hovatartozásra utaló kognitív elem (szülők nemzetisége, születés helye) megjelenése. Utána a kommunikációra (anyanyelv, beszédérthetőség) vonatkozó kognitív elem jelenik meg. Ezt követi a saját ország tudata, olyan részelemek kíséretében, mint az ország kicsinysege, gazdagsága, szépsége, az ország lakosainak munkája. Utolsóként bukkan föl a politikai témájú kognitív elem (társadalmi rendszer), valamint az összetartozás motívuma.

Mivel a gyermekeket úgy válogattuk össze, hogy a minta egyik fele értelmiségi családból, a minta másik fele munkáscsaládból származott, adatokat kaptunk arra nézve is, hogy milyen szociokulturális különbségek színezik a fentebb leírt általános tendenciát. Meg kell persze jegyeznünk, hogy a kapott különbségek csak illusztrálhatják a szociokulturális háttér kommunikációs kódhasználat-tekintetében differenciáló hatásaira vonatkozó irodalom tételeit (Bernstein, 1971; Pléh és Pap, 1972), de semmiképpen sem bizonyító érvényűek. Azt láttuk, hogy az első vizsgált életkorban az eltérő szociokulturális háttér egyértelműen megmutatkozott a korlátozott és a kidolgozott kommunikációs kód használatában. A második vizsgált korcsoportban a kód

¹³ Krasznai É., i. m.

tekintetében mutatkozó különbség csökkent, de megmaradt a szószámban mutatkozó különbség. Az értelmiségi származású gyermekek mindkét korcsoportban jóval több szót használtak. Ha viszont nem a szavak, hanem a kognitív elemek számát vizsgáltuk, a munkásszülők gyermekei mindkét életkori csoportban szélesebb spektrumban adtak a magyarsággal kapcsolatos válaszokat, mint az értelmiségi gyermekek. A fantáziakérdés ("Mit varázsolnál . . .") tekintetében viszont az értelmiségi gyermekek voltak előnyben, több témában, differenciáltabban, színesebben válaszoltak erre a kérdésre, mint a munkásszülők gyermekei.

Nincs a szocializációnak olyan megnyilvánulása, mely ne lenne környezetfüggő, ám különbséget kell tenni a környezet mint *sui generis* szocializációs ágens és ama teljes egészében kulturálisan mintázott ingerkörnyezet között, mely egyáltalán lehetőséget nyújt a hovatartozással kapcsolatos érzelmi és gondolati reakciók állandósítására és működésére. Amennyiben nincs olyan kommunikációs környezet, mely tartalmazza a hovatartozással kapcsolatos üzenet egyes mozzanatait, nyilvánvalóan nem vagy csak csökevényesen számolhatunk a reakció-oldal megnyilvánulásával. Ezért a nemzeti szocializáció tanulmányozása féloldalú, ha nem fordítunk gondot a szocializáció ágenseire és az általuk kultivált tartalmakra.

Mind viszonyainak bonyolultsága, a kielégített szükségletek nagy száma, valamint az "elsőség" mint hatástényező okán a családnak kitüntetett szerep jut a nemzeti attitűd kialakulásában – vagy a kialakulás elmaradásában. A család a maga konkrét tapasztalati valóságában egyszersmind eleven történeti kontinuitás, kimondva-kimondatlanul a kulturális kötődés hordozója és közvetítője. A gyermek a családban találkozik *először* a nemzeti hovatartozást kultiváló üzenettel, a lét, az értékek, a prioritás, az összefüggések dimenzióival mint magától értetődő élménylehetőségekkel. Változó ez a találkozás attól függően, hogy a család története mennyire hordozza magában a történelem lenyomatait, a családi hagyományban élő személyek mit tettek és mit nem tettek, élettörténetükből mi maradt meg a családi tudatban.

A hovatartozást kultiváló ideológiai minták sorsa a családban több generációt tekintve a család társadalmi pályájának ívével függ össze. A felfelé mobil családi pályáivék feltehetően egészen másképp kondicionálják a hovatartozási – s köztük a nemzeti hovatartozással összefüggő – ideológiákra való fogékonyságot az utódokban, mint a lefelé mobil családok. A stagnáló családok esetében a társadalmi struktúrában tartósan elfoglalt hely határolhatja be a szocializációs reagálások alapját képező, a hovatartozásra vonatkozó, családon belül zajló kommunikációt. E durva tipológia még semmit nem mond arról,

hogy a család történeti pályájával összefüggően, részben attól függetlenül milyen traumák, sorsfordulók következtek be, amelyek tapasztalati realitásként konkretizálják a hovatartozással kapcsolatos szükségképp elvont dimenziók érvényét. (Gondolok itt az át- és kitelepítésekre, perekre, jogos és jogtalan egyéni sérelmekre, meghurcolásokra és felmagasztalásokra, melyek – ha változó mértékben is, de – szinte minden kelet-európai családban *személyes* tartalomként vannak jelen a család tudatában s egyszersmind a szocializációra ható kommunikációkban is.)

A családi otthon nemcsak a szocializációra ható személyes kommunikáció tekintetében meghatározó, hanem a benne felhalmozott objektívált közlési eszközök tekintetében is az. Lehet, hogy ez egy helyütt csak egy padláson heverő egykori huszárcsákó, más helyütt gondosan katalogizált családi archívum és könyvtár. Ám egy mérhető kontinuum bármilyen pontján is helyezkedjék el a családban található diakron közlések összmenyisége, jelentős a hatás, amit az ilyen jel-környezet a nemzeti attitűd kialakulása tekintetében kifejt.

Nagy hatású nemzeti szocializációs ágens az iskola, részint a tananyag, részint a tanárok, részint pedig az iskolai szervezetben megvalósított rituálé révén. A tananyag közvetetten és közvetlenül is hat a nemzeti attitűdökre. Közvetett hatású lehet akár a matematikai szöveges példák szövege, akár a különböző természettudományos felfedezők nemzetiségének akaratlan hangsúlyozása, a rejtetten elfogult földrajzi oktatás. Közvetlen hatásúak az úgynevezett "humán órák", az irodalmi és művészeti oktatás, a történelemtanítás. Adalékként jegyezzük meg, milyen zavarba ejtő következtetéseket vonhatunk le egy 1945 előtti történelemkönyv-vizsgálat eredményeinek olvastán.¹⁴ Úgy tűnik, hogy a magyar nemzeti érzés- és tudatvilág mai elemei mind készen álltak már hajdani történelemkönyvekben. A romantikától átvett saját nemzetidegen nemzetek létminta, a "rosszak" és a "jók" sematikus panteonja, az ideológiai, hadtörténeti, politikai dimenziók kiemelt fontossága, a moralizáló-pszichologizáló összefüggések egyoldalú kultivációja mind olyan vonás, mely hiánytalanul megtalálható a ma élő nemzedékek nemzeti érzés- és tudatvilágában is.¹⁵

Az iskolai interakciós helyzetek elemzésének egyik szempontja a tanári szerepek kutatása lehet. Miként jelennek meg a tanításban a tanár attitűdjei,

¹⁴ Unger M., 1974, A történelmi tudat alakulása középiskolai történelem-tankönyveinkben a századfordulótól a felszabadulásig. Bp. Tankönyvkiadó.

¹⁵ Csepeli Gy., 1980, Csontváz a szekrényben. Kritika, 9. sz. 9-10. old.

értékei, nézeti? Milyen hatással vannak azok, ha harmóniában, illetve diszharmóniában vannak a család által közvetített mintákkal? Nyíltan vagy rejtetten jutnak kifejezésre? Hatásuk tartós vagy átmeneti? Kérdések ezek, melyekre a kutatásnak kell felelni.

Az interakciós helyzetek elemzésének másik szempontja az iskolai rituálék szervezete és lebonyolítási módja. A nemzeti hovatarozással kapcsolatos érzelmi mintákat bizonyos helyzetek szinte automatikusan aktiválhatják. Ennek előfeltétele természetesen a megfelelő kondicionálás. Az 1945 előtti iskolai rituálék hatáselemzését sem végeztük még el, de a mai helyzetet illetően még csak kérdéseink sincsenek. Paradox helyzet, hogy dokumentumfilmekre kell utalnunk, ha a mai rituálék lélektelenségét, tartalmatlanságát, negatívan érvényesülő kondicionáló hatásait feltételezzük. A nemzeti jelképek fogyatékos ismeretét, alacsony gyakorisági fokú említését mutató adatok mindenesetre jelzik, hogy a szóban forgó dokumentumfilmek (mindenekelőtt a Balázs Béla Stúdióban a 70-es években készült rituálé-leleplező dokumentumfilmekre gondolunk) ábrázolásai nem eshetnek távol a valóságtól.

A nemzeti szocializáció ágenseit felsoroló vázlat nem lehet teljes a tömegkommunikáció említése nélkül. Egyfelől a kifejezetten ifjúsági célzatú tömegkommunikációra gondolunk, másfelől a tömegkommunikáció egészére, mely egyre kevésbé szegmentálja közönségét életkor szerint.

A NEMZETI HOVARTARTOZÁS ÉS A SZEMÉLYISÉG

A körülmények egészen sajátos összetalálkozására van szükség, hogy a nemzeti hovatarozás váljon a személyiség tartópillérévé, hiszen a nemzet mint társadalmi nagycsoport éppen nem individualitásukban sodorja magával, hanem kollektív összekötő kapocsként igen nagy számban ragadja meg tagjait. De a nemzeti érzés- és tudatvilág mint jelölő-értelmező rendszer nem tagadja az individualitást, a benne foglalt érzelmi és gondolkodási minták úgy viszonyulnak az egyénhez, mint a nyelv, melyet használva, beszéddé alakítva éli az ember a maga társas-társadalmi életét. A nemzeti hovatarozás beépülése a személyiségbe elsősorban a szociokulturális környezet hatásainak műve, melyeket a szocializáció ágensei közvetítenek. A személyiség kovácsműhelye a család, ahol a szociológiailag adott tényezők pszichológiai tényezőkbe fordul-

nak. E pszichológiai tényezők természeti alapjai genetikailag előre meghatározottak. A biológiai individuális változat és a társadalmi individuális változat között azonban távolról sem lehet merev ok-okozati megfelelés, hiszen a közbeiktató szocializáció, az abban lezajló szociokulturális hatások teljesen újrarajzolják az eredeti képet. Ha Watsonnak nincs is igaza abban, hogy pontosan meghatározott környezetben bármivé fel lehet nevelni egy gyermeket, ^beleértve a zeneszerzőt, bűnözőt, bankárt stb., kétségtelennek tűnik, hogy bármilyen társadalmi szerep átlagos ellátására igen nagy valószínűséggel bárkit ki lehet képezni gyermekkorától fogva. A társadalom életében érvényre jutó személyiségváltozók száma ugyanis jelentősen kisebb, mint a személy genetikai programjában eleve meglévő változók száma, s ez már egymagában jelentősen redukálja az elvileg lehetséges érvényes individuális kombinációk számát. Ráadásul a különböző társadalmi rétegekbe született gyermekek nem egyenlő eséllyel indulnak a társadalmilag elismert egyéni vonások realizálhatósága felé, s ez tovább valószínűsíti a genetikai örökség hamvába hullását. További redukciós szempontot jelent, hogy a társadalmilag érvényesnek tekintett egyéni vonások értéke felettébb változó, egyeseket kívánatosnak tekintenek, másokat eltérnek, sokat üldöznek. A többszörös társadalmi szűrőn átpréselődött természeti individualitást végül is legalább oly mértékben jellemzi az egyszerűség és a megismételhetetlenség, mint az uniformizáció és a szabványosítás. A század 40-es éveiben végzett kaliforniai személyiségvizsgálatok (Adorno et al., 1950) elévülhetetlen érdeme, hogy rámutattak egy olyan személyiség-típusra, mely kimunkálhatóságára, mely egyként támaszkodik pszichológiai és szociológiai alapokra.

A nemzeti hovatartozás és a személyiség kapcsolata egy társadalmilag kidolgozott érzelmi-gondolkodási minta egyéni pszichológiai hatóerővé való alakulásának története. E kapcsolat során két kérdést kell megválaszolnunk. Az egyik kérdés az, hogy a nemzeti érzés- és tudatvilág kulturálisan kimunkált rendszerének mely vonásai azok, amelyekkel a személy szocializációja során összeköttetésbe jutván különösen alkalmas arra, hogy individuális jellegű pszichológiai hatóerővé váljanak. A másik kérdés pedig az, hogy a személyiségbe beépült eszmei-érzelmi tényezők milyen funkciók ellátására szolgálnak.

A kérdés értelmetlen, ha a társadalomban a nemzeti hovatartozás jelensége eleve nem vagy csak marginálisan létezik, illetve nincsenek olyan társadalmi feltételek, amelyek ideológiailag kidolgozott kultivációs elemekkel képesek feltüntetni a hovatartozási attitűdöt. Etnocentrizmus nélkül nincs etnocentrikus személyiség, miként annak antitézise, a "nyílt" vagy "türelmes" személyiség sem létezik. A saját hovatartozás preferenciája más alternatívákkal

szemben ugyan létezhet, de megfelelő történeti és társadalmi feltételek hiányában, ami egyúttal az ideológiailag kimunkált etnocentrizmus hiányát is jelenti, a preferencia személyiségpillérré való kiépülése legfeljebb deviáns, patológiai jelenség formájában képezheti érdeklődés tárgyát.

Az Adorno-féle vizsgálatok tanulsága azonban éppen az, hogy egy tekintélyelvű, tömegeiben sokkolt és frusztrált társadalomban szociológiailag normálissá válhat egy Hitler-szabású patológikus karakter, mely személyiségtorzulásának eszmei anyagát kétségtelenül az etnocentrizmus válfajaiból, a nacionalizmusból és az antiszemizmusból merítette. Ha egyszer azután a normalitás kritériumai újrafogalmazódtak, bűvös kör indul be, hiszen az etnocentrizmus doktrínáját valló társadalmi rendszerek szelektív módon azoknak az életpályáknak biztosítanak előnyt és érvényesülést, melyek mögött az etnocentrizmusra fogékony személyiség-fejlődés áll. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy az emberek nemcsak személyiség-konstrukciójuk okán köthetnek szövetséget az ördöggel, számtalan egyéb, a személyiség-fejlődéstől független szociológiai és szociálpszichológiai motívum játszhat bele abba, hogy végül is valaki oly mértékig azonosul egy ideologikusan megfogalmazott entitással – nemzettel, fajjal –, hogy annak létproblémái saját létproblémáivá fogalmazódnak át (Pettigrew, 1958).

Minden nagycsoport – így a nemzetek – életében vannak kritikus pillanatok, melyek mind az egyének, mind kisebb-nagyobb csoportjaik, mind az egész társadalom teherbírásának próbái. Ilyenkor derül ki, hogy elég erősek-e társadalmi méretekben az egyének tömegeit és az általuk éltetett vezetőket vezérlő intézmények, értékek, motivációk ahhoz, hogy a társadalom tagjai ne a kisebb ellenállás, az ideologikusan megfogalmazott csoportfőlény etnocentrikus igézetében keressék a krízisből való kilábalás útját, hanem a kölcsönösség, a józan mérlegelés, a kooperatív viselkedés jegyében cselekedjenek. Nyilvánvaló, hogy az autoritarianizmus és a vele mélységesen rokon etnocentrikus személyiség széles körű társadalmi elterjedése kedvező pszichológiai állapot teremt – ha nem is okozói érvénnyel – egy autoriter, agresszíven etnocentrikus társadalmi rendszer kiépítésére és fenntartására.

És megfordítva gondolatmenetünket: a nyílt, türelmes személyiség típus sem függetleníthető a társadalmi feltételektől. A türelmesség, nyíltság és tekintélyellenesség légüres térben, megfelelő intézmények, uralkodó értékek és motivációk nélkül vagy nem jöhet létre, vagy devianciának minősülve peremre szorul, s erejét veszti. A tekintélyelvű és a demokratikus személyiség-típus eredendően eltérő viszonya az etnocentrizmussá torzult hovatartozási ideológiákhoz nem az elvontan szemlélt "rossz" és "jó" polaritása, hanem a

társadalmi működés egészét meghatározó sor szerves része. Érdekes azonban tüzetesebben szemügyre venni ezt a két típust, mert egyik sem önnemzés útján jön létre, még csak nem is automatikus leképeződése az uralkodó társadalmi viszonyoknak.

Elképzelhető – bár nem bizonyított –, hogy egyes esetekben nagyobb az esély, hogy valaki autoriter személyllyé váljon, és más esetekben tekintélyellenes személy legyen belőle – pusztán eleve adott személyiség-konstrukciója okán. Jóval nagyobb azonban a valószínűsége annak, hogy a feltételek watsoni értelemben vett pontos meghatározásával a nevelési stílus révén befolyásolni lehet akár az autoriter, akár az antiautoriter irányba mutató személyiség-fejlődést. Az autoritarianizmus személyiség-tényezőinek vizsgálata nem merülhet ki a probléma leírásában és elméleti megfogalmazásában. E vizsgálat jelentősége abban áll, hogy az eredmények alapján tudatossá lehet tenni a nevelést, pontosabban lehet előre látni az olyan, sokszor természetinek elkönyvelt hatásokat, mint az agresszivitás, a segítőkészség hiánya, illetve az empátiás magatartás, kooperativitás, melyek meghatározóak a személyiség autoriter vagy nem autoriter jellegét tekintve, s ily módon kialakulásuk vagy hiányuk nem lehet közömbös a társadalmi méretű autoritarianizmus vagy demokratizmus sorsára nézve sem.

Az alábbiakban az Adorno-féle vizsgálatokban alkalmazott tipológiából kiindulva fogjuk megnézni, hogy a különböző társadalmi személyiség-típusok a nemzeti hovatartozás mint kulturálisan kidolgozott jelölőrendszer mely vonásai iránt fogékonyak. A tipológiát annyiban módosítjuk, hogy nem elégszünk meg a "tekintélyelvű" (autoriter) és "demokratikus" személyiség szembeállításával, hanem az utóbbi típust továbbgondolva megpróbáljuk elkülöníteni annak "felvilágosult" és "konkrét" változatát.

A tekintélyelvű személyiség megismerő rendszerében az egyénietlen, szabványosított és konvencionális elemeknek jut elsőbbség. A rigiditás, a kétértelműség iránt mutatott türelmetlenség nem tesz lehetővé egyénre szabott megoldásokat. A merev megismerési stílus kizárja a saját léteproblémák autentikus megfogalmazását, kezdettől fogva ellehetetleníti megoldásukat. Az autoriter egyént a civilizáció lelkebe épített vasrácsa – a szabályok, a normák, az értékek mátrixa – nem felszabadítja, hanem szorongásba taszítja. Nem aktivitásra, hanem passzivitásra tanították. Csak a szabályok, normák, értékek betartására, de nem alkalmazására tették képessé, s zavarának ez a forrása. Mint individuuum a maga véletlen adta létében eleve szabálytalannak született, de ezt elismerni képtelen. Belső világából csak annak tagadása révén szabadulhat. Mivel önmagát nem értheti meg, másokhoz sem az ítélőképességgel közelít. Előítéletekhez folyamodik, melyek alapja az agresszív számonkérés.

A hovatarozási élmény egyik ki nem mondott előfeltevése, hogy "ha én x vagyok, akkor minden x hozzám hasonló, következésképpen minden y más". Az autoriter személyiség hovatarozási élménye már nem egyszerűen a világhoz való egyik lehetséges viszony, hanem maga a viszony, mely minden más mércéjévé és vonatkoztatási keretévé válik. A hovatarozási élmény érzelmi magja megszállottsággá, paranoid agresszív indulattá hevül, és a hovatarozás által megfogalmazható homályos, inkoherens és szervezetlen magátólértékdőségek, tipizációk és relevanciák rigorózus dogmákká merevülnek. A nosztalgia mitológiává, a hangulat mániává, a szubjektív valószínűség megfellebbezhetetlen igazsággá, a szertelen vágy szigorú paranccsá válik. Olyan ez, mintha valaki egy rendelkezésre álló nyelvből csak meghatározott szavakat, önkényesen kiválasztott szabályok alapján képzett mondatokat használna, s az összes többi mondatra ráfogná, hogy értelmetlenség, vagy egyenesen a nyelv halálos veszedelmét látná azokban. Az analógia egyébként pontos, hiszen az autoriter személyiség nyelvhasználata ténylegesen redukált, a világszemléleti, viselkedési türelmetlenség az elszegényített klisékből táplálkozó primitív nyelvhasználatban is megnyilvánul.¹⁶

Az autoriter személyiség nem véletlenül túlozza el a hovatarozás érzelmi magát a vakhitig, s nem véletlenül teremt magának szilárd magyarázó-igazoló rendszert a hovatarozási élmény gondolati-tudati elemeiből. Mivel önmagával nem tud azonosulni, azonosul egy nála hatalmasabb, nagyobb fölöttes egységgel, a nemzettel, a csoporttal. Ha ő esendő, gyöngé és kiszolgáltatott, legyen csoportja (s annak vezére) sziklaszilárd, erős és mindenható. Ha nem tudja kiszámítani sorsát egy nappal előre, nemzete jövőjét lássa évezredekre biztosítva. Ha ő maga szorong, lássa a vele egyívásúak tömegét elszántnak és megbiztosnak. Ha benne nincs rend, keresse a rendet kívül. Végső soron tehát az autoriter személy én-problémái azok, amelyek az etnocentrikus ideológia által megfogalmazott egyénfeletti alakzatokra vetülve a megoldottság látszatát keltik.

A csoportok közötti különbség létére vonatkozó premissza minden előítéletképzés alapja, s mint ilyen még nem okvetlenül tekinthető személyiség-tényezőnek. Csak akkor válik a személyiség funkcionális összetevőjévé, ha a premissza a saját szabálytalanság elviselhetetlen – tehát elfojtott – érzésének levezető csatornájává válik, azaz minden, ami más, egyben szabálytalan is lesz. Az előítélet prizmján keresztül szemlélt idegen csoport így az én szabálytalan

¹⁶ Vö.: A náciizmus: nyelvezetek és ideológia. Beszélgetés Jean-Pierre Faye, André Gisselbrecht és Louis Guespin között. TK Módszertan, VIII. évf. 19. sz. 1977. IV. 28.

oldalának lesz a képmása, míg a felmagasztalt saját csoport a szabályos és makulátlan tükre lesz. A különbség-tudat által indukált, a saját csoport iránt pozitív és idegen csoportok iránt negatív előítéletek így az én pozitív és negatív vonásainak korrelátumaivá válnak. Lemondani róluk lehetetlen, hiszen az én-ről kellene velük együtt lemondani. E folyamatban azonban az én elveszti individuális jelölő funkcióját, és a "mi" ekvivalensévé válik. Danilo Kis" joggal állapítja meg ebben az összefüggésben, hogy a "nacionalista egyéniség nélküli egyén".¹⁷ Am mihelyt tekintetét a "mi"-ről elfordítja, én-je szorongató szabálytalansága újra kínozni kezdi. Erőtlenségében szükségletté válik számára, hogy szüntelenül erőt mérítsen a nálánál erősebb Egész létéből, melynek szerencsésen ő is tagja.

Hogy a nemzeti hovatartozási attitűd az autoriter személyiség struktúrájába beépülve és annak szükségleteit kielégítve mivé torzul, az még semmit sem mond magáról a szóban forgó attitűdről. Súlyos félreértések forrása lehet, hogy a hovatartozási élményt annak autoriter átírása nyomán ítéljük meg, s joggal elijedve a paroxizmustól, magát az érzést utasítjuk el, megbor-zongva a dogmától, a gondolatot is elvetjük.

E figyelmeztetés jogosságát csak akkor láthatjuk be, ha megvizsgáljuk, hogy mivé válhat a hovatartozási attitűd érzelmi és gondolati világa a tekintélyellenes személyiséggel való találkozásban. A nyílt személyiség megismerési stílusát a tárgyilagosság jellemzi, melynek szerves eleme az én elfogadása s ezzel párhuzamosan a türelem másokkal szemben. A zárt személyiségre a szabályok, normák, értékek lidércnyomásként nehezdednek, regulatív erejük alapja az elfojtás. A nyílt személyiség számára a civilizációs mátrix konstitutív jellegű, nem pusztán betartja a szabályokat, hanem teremti is azokat, ami szükségképpen a kölcsönösség elvén nyugvó kapcsolatok keresését jelenti az aszimmetrikus tekintélyelvű kapcsolatokkal szemben, mert a szabály mindig csak társas-társadalmi összefüggésben érvényesül, mások kooperatív hozzájárulása nélkül legfeljebb kényszer, kibúvókeresési alkalom. Az Adorno-féle tipológia leegyszerűsítéseiben kísért a nyílt személyiség olyan felfogása, mely az előítéletmentességet jellemző jegynek tartja. De mit jelent az előítéletmentesség? Azt, hogy a személynek egyes nemzeti, etnikai, kisebbségi csoportokkal szemben nincs előítélete, vagy azt, hogy egyáltalán nincsenek benne előítéletek? Úgy véljük, hogy a tökéletes előítéletmentesség elérhetetlen ideál, s megvalósulása a társadalmi világ észlelését lehetetlenné teszi, így olyan nyíltságot eredményez, mely az örület nyíltsága. A konkrét csoportokkal szemben kétségtelenül tapasztalható előítéletmentesség eszerint együtt járhat más cso-

¹⁸ Kis, D., 1979, A nacionalista portréja. Új Symposion, 158. sz.

portokkal szemben megnyilvánuló előítéletekkel – s ily módon az ideáltípusként megjelenített nyílt személyiség egy mélyebb strukturális szinten nem ellenpárja a zárt személyiségnek. A különbség a kettő között csak abban van, hogy az egyik értéket tulajdonít előítéleteinek, a másik viszont, leértékelve azokat, meggátolja őket működésükben. Az adorno-i tipológiát szemléltető esettanulmányok jól mutatják ezt az ellentmondást, ami abból adódik, hogy a szerzők a nyílt személyiséget végső soron mint pozitív értéket állítják szembe a negatívan értékelt zárt személyiséggel (ezt az értékpolaritást már az "autoriter", illetve "demokratikus" elnevezések is jól mutatják). Ha a jelenszempontú elemzést végigvisszük, akkor el kell jutnunk a zárt személyiség által megtestesített megismerési stílus valódi ellenpólusához, ami nem egyszerűen azt jelenti, hogy a nyílt személyiség értékszempontok miatt tagad egyes csoportkülönbségeket, felvilágosult módon elhárítva magától előítéleteiket, hanem azt jelenti, hogy a nyílt személyiség *nem áll meg* az előítéleteknél, hanem azok ítéleti alapjait kutatja – önmagában és a társadalomban. Az Adorno-féle tipológia megáll a felvilágosult személyiségnél, de a nyíltság nemcsak a tagadást, hanem a tudomásulvételt is jelenti, anélkül persze, hogy ennek diszkrimináló, elzárkózó korrelátumai lennének.

Mindennek fontos következményei vannak a hovatartozással kapcsolatos attitűd és a nyílt személyiség viszonyára nézve. A felvilágosultság egyben felülemelkedés is, a világpolgár lesajnáló attitűdje minden partikuláris csoport-kötöttséggel szemben. Ez az attitűd nem ismeri el a saját hovatartozás élményét, mert abban csak vak érzést, homályos gondolatot, szüntelen újratermelő, ugrásra kész megkülönböztetést lát a saját és az idegen hovatartozások hálója mentén. Ereje ennek az attitűdnek a kritika, az individuális látásmód, a türelem, a dogmatizmustól való mentesség hovatartozási ügyekben, ám az erő egyben gyengeség forrása. Mert pozíciója a hontalané, gondolatait nem béklyózza semmiféle hovatartozás, ám másfelől hajlamos a dogmatizmusra, melynek anyaga nem az etnocentrizmusokkal szennyezett *van*, hanem egy éteri tisztaságú, eszmei *legyen*. Innen a Kasszandra-szerep, melyet a felvilágosult személyiség gyakran játszani kénytelen, és innen az a vak prófétai düh, mellyel eszméinek a valósággal szemben való alulmaradását szemléli, s innen a rezignált individualizmus.

A nyílt személyiség új típusa, mely az Adorno-féle tipológia továbbgondolása alapján fogalmazható meg, mindazokkal az érzelmi és megismerési előnyökkel rendelkezik, mint felvilágosult előképe, csak módszere más. Nem feladni kívánja a hovatartozást – ami különben etikai értelemben véve jogos és tisztességes reakció a hovatartozás etnocentrikus túlhajtásai láttán -, hanem

átalakítani kívánja azt. Különösen a nemzeti hovatartozás kapcsán jelentős ez a módszerbeli különbség, hiszen a nemzeti hovatartozás az érintettek számára alapvetően érzelmi jellegű, nem racionális, hanem racionalizált világgép, melynek felvilágosult tagadása semmiképp sem a felvilágosult szempontok mérlegelésére, csupán etnocentrikus reakciókra ad okot. Az absztrakt nyíltság helyébe a konkrét folyamatok vizsgálata és az azokba való cselekvő beavatkozás lép. A "legyen" mint a "van" szerves része jelenik meg, és a hovatartozás se nem abszolutizálódik – mint a zárt személyiség esetében –, se nem iktatódik ki – mint a felvilágosult személyiség esetében –, hanem relativizálódik és pluralizálódik.

Itt érdemes néhány szót ejteni arról a jobbára csak ideológiai-politikai kontextusban felvetett kérdésről, hogy mi az internacionalizmus mint pszichológiai tényező, közelebbről: mint személyiségösszetevő. Fentiek alapján ki kellett hogy derüljön, az internacionalizmus nem vethető föl a hontalanság, a hovatartozás tagadásának pozíciójából, csak a hazafiság és elkötelezett hovatartozás nézőpontjából. Hipotézisszerűen azt mondhatjuk – hiszen ilyen jellegű vizsgálatok még nem voltak –, hogy az internacionalista személyiség megismerésében a csoportok közötti különbségekről való gondolkodásnak egy új szabálya működik. Míg mind a zárt személyiség, mind a felvilágosult személyiség egy és ugyanazon szabály szerint gondolkodik a csoportok közötti különbségekről, csak az egyik e különbségeket bizonyos csoportokra nézve *állítja*, a másik pedig *tagadja*, addig az internacionalista személyiség az *universalitás* szabályát alkalmazza. Ez azt jelenti, hogy a különbségeket és a különbségekben rejlő azonosságokat egyszerre veszi számba.

Az Adorno-féle tipológia nyomán felvázolt és némileg módosított típusok elvileg *bármiféle* hovatartozási mintával kapcsolatba kerülhetnek, legyen az a hovatartozás egyház, párt, mozgalom, iskola stb. által sugallt. Minden olyan integráció, melyben a tagok érintkezésének alapelve nem a személyesség, hanem az integráció által kitermelt érintkezési objektívációk rendszere, egyként tápot ad a tekintélyelvű azonosulásra, a felülemelkedésre és a demokratikus beavatkozásra, személyiségtel alapján megtalálva a megfelelő szerepekre a megfelelő alanyokat. Lévéen ez a személyiség-tipológia egyszerre szociológiai és pszichológiai, az említett típusok kialakulása bizonyos társadalmi előfeltételek hiányában nem megy végbe. Ha nem alakultak ki az individualitás mint történeti-társadalmi kategória kialakulásának feltételei (Kon, 1978), nincsenek személytelen kommunikációs eszközök, hovatartozási alternatívák, nincsenek a megszületett individualitást veszélyeztető és gátló szocializációs eljárások és társadalmi intézmények, akkor a zártság és a nyíltság mint szemé-

lyiség-típológiai alapelv fel sem merülhet, következésképpen a személyiség és társadalmi magatartás kérdése teljesen másként vetődik föl, ha egyáltalán felmerül. És ez nem csak történelmi perspektívában adódó megkülönböztetés. A modern társadalmak struktúrája korántsem olyan egységes, mint azt a funkcionális elemzések sejtetik. Lehetnek modern társadalmakban is időszigetek, ahol a polgári individualitás, annak autoriter, demokratikus típusai, valamint a kettő közötti széles skála sok-sok változata sajátos szubkulturális hatások folytán még napirendre sem kerültek.

IDENTITÁS ÉS MAGYARSÁG

A hovatarozási élmény által kielégített szükségletek sorában említettük az üresség irtózatától való menekülés szükségét, mely a tudat rendező-csoportosító működése által elégül ki. Nem a kanti a priori kategóriák működéséről van szó, hanem társadalmilag kimunkált rendező elvekről, melyeket a szocializáció folyamatában elsajátítván magától értetődőségekként alkalmazunk önmagunk és mások társadalmi helyének megállapításakor. Az ember a bizonytalansági állapotok bizonyossági állapotokká való fordításában érdekelt lény, s a bizonytalanságok egyik legbővebben áradó forrása az az egyszerű kérdés, hogy "ki vagyok én?"

Elválaszthatatlan ez a kérdés az *alter*-től, akit hasonló kérdés gyötör, s amikor meghatározásunkért hozzá fordulunk, cserébe visszatszolgáltatást kíván tőlünk. "Mindenki annyi, amennyinek látják, tükörénjeink éppúgy fájnak, mint a valóságos" – írja Babits Mihály a Halálfiában, alig valamivel később, mint Cooley (1922), aki Baldwin nyomán a *looking-glass self* fogalommal megteremtette az első interakciós én-elméletet. A másik által életre keltett én jelentése kölcsönös egyetértés műve, melyet időről időre, helyzetről helyzetre, újra meg újra ki kell küzdeni. A személyes identitás szimbolikus interakcionista elméletei ezt a folyamatot értelmezik és követik nyomon érzékenyen. (Krapppan, 1980). Van azonban az identitásnak egy mélyebb szinten elhelyezkedő mátrixa, mely nem az én nap mint nap kívívandó és megtartandó, alkudozás tárgyát képező jelentéseit tartalmazza, hanem azokat a kategoriális rendező elveket, melyeket a társadalom az egyének nagy csoportjainak észlelési megkönnyítése végett bocsát tagjai rendelkezésére. E rendező elvek ismer-

rete felettébb megkönnyíti a kívülálló feladatát, ha egy társadalmat le akar írni, hiszen csak el kell döntenie, hogy adott helyen és időben kit melyik osztályba soroljon be. A könnyebbség azonban látszólagos, mert a legkézenfekvőbbnek tűnő kategoriális besorolás is megnehezedik, ha a megfigyelő a maga észleletén kívül arra is kíváncsi, hogy maguk az osztályozottak miként vélekednek hovatarozásukról. Megfigyelőnek és résztvevőnek ez a szempont-ütközése minden társadalomtudományi megismerés problémája, mely az utóbbi időben egyre nyomatékosabban tudatosul, de ha olyan kategoriális csoportokról van szó, mint például esetünkben a nemzet, az episztemológiai buktató sorsfordító gyakorlati konzekvenciákkal terhes. Gondoljunk csak az első világháború idején megfogalmazódott Wilson-féle elvekre a nemzetek örendelkezési jogait illetően, mely elvek kétségtelenül a kívülálló hűvös tárgyilagosságából nyerték ihletésüket, abból az illúzióból táplálkozván, hogy a megfigyelő szempontjai minden bizonnyal egybeesnek a résztvevők szempontjaival. Amikor alkalmazásukra sor került, nyomban kiderült, hogy ahány nemzeti érdekelttség, annyi sajátos és egymásnak sajnálatosan ellentmondó kategorizációs szempont, mely egyként hivatkozhatott a nemzeti hovatarozásra, csak éppen a történelmi, területi, anyanyelvi, etnikai-vérségi, kulturális, stratégiai szempontok, melyeket a felbomló török és osztrák birodalom népeinek tárgyalóasztalokhoz eljutott képviselői hangoztattak, gyakorlatilag teljesen más és más entitásokat definiáltak nemzetként, s így az óhajtott harmónia helyébe újabb világháborúba torkolló konfliktus magvai szóródtak szét a kelet-európai tájékon.

A nemzeti hovatarozás az ember *társadalmi identitásának* részeleme, mely azonban pszichológiailag korántsem érzékeny a kategória ideologikus megfogalmazásában tapasztalható éremotivált különbségekre, s funkciója csak annyi, hogy az egyén ezáltal a közvetlen személyes tapasztalat világán túlmenően az emberek nagy csoportjai között képes legyen elhelyezni önmagát az ismerőség és az idegenség dimenziója mentén. Az identitás pszichológiailag szilárd és megfogható volta tulajdonképpen a hétköznapi tudás magától értetődősége, mely inkoherens lévén a legkülönbözőbb teoretikus értelmezésekre ad lehetőséget, s ebben az esetben nagyon is illékonyá válik.

A nemzeti identitással kapcsolatos ismeretelméleti buktató kitüntetett fontosságúnak tűnik, ha az utóbbi egy-két évszázad történelmére gondolunk (békekötésekkel felhozott, egyként "nemzeti" szempontokra hivatkozó, ütköző elvek), de lényegében hasonló a helyzet az identitás társadalmi összetevőinek megindegálásával.

A megfigyelői és a résztvevői szempont egyidejű figyelembevételével a következő tipológiához folyamodhatunk:

1. *A kategoriális szempont objektíve nem adott, és az identitásba nem épült be.* E típus látszólag érdektelen, ám az identitásképződés és a társadalmi valóság dinamikájában szemlélve látnunk kell, hogy kiinduló, illetve végállapot. Az ember önnön meghatározatlansága ellen folytatott küzdelme sosem zárul le. Míg emberiség lesz, addig a csoportok objektív térképe, valamint a nekik megfelelő vagy ellentmondó "kognitív térképek" szüntelen újrarajzolódásának esélye nem zárható ki, s a potenciális kategóriák és identitások tárháza e típus segítségével prognosztizálható.

2. *A kategoriális szempont objektíve adott, és az identitásba beépült.* Mind a hétköznapi, mind a tudományos megismerés az e típusba tartozó eseteket tekinti "normálisnak". Csakhogy ez az eljárás apriorizmusa folytán inkább a racionalizáció, mintsem a racionalitás eszköze, s még önmagán belül sem következetes, mivel nem számol az objektíve adott kategoriális szempont rendkívül változatos reflektálódási lehetőségeivel. A tudományos eljárás inkább abban állna, hogy a hétköznapi adottságok magától értetődőségek mélyére nézzen, s azok konstituálódásának folyamatát tanulmányozza, a szóban forgó (nemzeti vagy más) kategória *poliszémikus* voltára felhíva a figyelmet.

3. *A kategoriális szempont objektíve nem adott, és az identitásba beépült.* Ebben az esetben a hovartartozási reflexió túláltalánosítódik, s olyan hovartartozási tudatot generál, melynek már nincs objektív alapja, de holtjátéka folytán oly erővel épül be az identitásba – akár egyének, akár csoportok szintjén –, hogy onnan az objektivitás hiányának pusztá felmutatásával felvilágosító módon már ki nem irtható. Az identitás *vágyótt* eleme pszichológiai realitásként működik ebben az esetben, mely például a nemzeti csoportokhoz való asszimilációban juthat szerephez.

4. *A kategoriális szempont objektíve adott, és az identitásba nem épült be.* Hányszor fordult már elő a történelem során, hogy nagy embercsoportok tagjai nem objektíve létező, teoretikusan posztulált közös érdekeiknek megfelelően viselkedtek, hanem identitásuk eltérő meghatározásai folytán konfliktusba keveredtek egymással? Kell lenni valamilyen pszichológiai hiátusnak abban, hogy bizonyos objektíve adott kategoriális szempontok képtelenek kivívni megfelelő motivációs értékű reprezentációjukat. E probléma különösen fontos magyar vonatkozásban, ahol a progresszív, osztály szempontú identitás korról korra hajlamos volt önmagát mint a meglevő nemzeti realitás pusztá antitéziséét szemlélni, kirekesztődve ezáltal a tényleges változtatás lehetőségéből.

KATEGORIÁLIS PIRAMIS

Pataki Ferenc mutat rá, hogy a társadalmi identitásba beépült kategóriák amellett, hogy az emberek csoport-hovatartozásuk függvényében történő értékelő kezelésének eszközei és az önbesorolás aktusában felmerülő "ki vagyok" kérdésre támadt bizonytalanságot szertefoszlató válasz anyagai, nem egyszerűen emlékezetileg rögzült repertoár egymástól független, bármikor és bárhol egyenlő valószínűséggel mobilizálódó elemei, hanem dinamikusan struktúrált egész építőkövei. "Az olyan kategóriák – írja Pataki -, mint pl. 'fiatal', 'magyar', 'munkás', 'nő' stb., amelyek tükrözik, hogy hordozójuk egyidejűleg többféle nagycsoporthoz tartozik, *sajátos hierarchiába* szerveződnek az egyén képzeiben." (P. F. kiemelése.)¹⁸ Ugyanezt a problémát feszegeti nagyszerű humánus kicsengéssel Tamási Áron egyik novellájában: "Megküzdöttem különböző angyalokkal és arkangyalokkal, akik mind vallási vagy hazafias vagy másféle nagyobb eszmékre kértek tőlem esküt. Először a *férfiút* győztem le magamban, aki minden kívánatos leányt és asszonyt magának óhajt. Ez nem ment olyan nehezen, mint ahogy én gondoltam volna. Utána a *katolikus vallásban* való neveltetésem került sorra, majd *erdélyi* miveltem, majd pedig erős *székely* érzésem és hitvallásom. És be kellett vallanom, hogy ezeken az alapokon, sem az egyiken, sem a másikon nem lehet megoldani a székely leány és a román fiú közötti szerelem problémáját, ami olyan egyszerűnek látszik. Akkor a világ kezdetére gondoltam és azokra a tanításokra, amelyek az első emberekről szólnak, majd az Ádám gyermekeinek meg nem fejtett szaporodási körülményeire, végül pedig Istenhez mentem, minden dolgok kútfejéhez, és az ő szándékaira gondoltam, melyekkel teremté az embert. És itt egyszerre nagy világosság és öröm támadott bennem és megfeleltem:

– Ama leány nem székely leány volt. És ama katona nem román volt. Hanem *emberek* voltak mind a ketten . . ."¹⁹ (Kiemelés tőlem, Cs. Gy.)

A napi tevékenységek láncolatában részt vevő ember életében a csoport-hovatartozási identitásoknak kevés szerep jut. Ugyanakkor nincs olyan köznap helyzet, melybe ne vihetnénk be elemeket, melyek révén a résztvevők egyes hovatartozási kategóriái – amennyiben identitásukban egyáltalán megvannak – lapangó állapotukból felszínre szökhetnek. A kategóriák hierar-

¹⁸ In: Társadalomlélektan és társadalmi valóság. Bp. 1977. Kossuth Kiadó. 167. old.

¹⁹ Tamási Á., 1974, Erdélyi csillagok. In: Válogatott művei. Bp. Szépirodalmi Kiadó. II. köt. 125-126. old.

chiája nem az identitás kategória-repertoárjában szelekciós elvként működő fontossági sorrendet jelent, hanem azt, hogy mennyire könnyen aktualizálód-
nak az egyes kategóriák.

A hierarchiában hátul elhelyezkedő kategóriának tarthatjuk azt, melyet csak nagyon erős kényszerítő körülmények hívnak felszínre, hogy beszédben, viselkedésben, érzésben megnyilvánuljon. Másfelől a hierarchiában elől elhelyezkedő kategóriának tarthatjuk, mely nem egyszerűen reakcióként jelenik meg egy helyzeti összefüggés sugallatára, hanem az identitásban oly nagyfokú nyomatókkal rendelkezik, hogy *teremti magának* a helyzetet, melyen belül megnyilvánulhat.²⁰ A hovatartozás személyiségpszichológiai problémaként akkor vetődik föl élesen, ha az adott kategória száliciája helyzettől, körülményektől függetlenül túlbővül, s az ilyen ember paranoid módon mindig és mindenkor önmaga elsődlegesen saját csoportja tagjaként definiáltatja.

HELYZETI ÖSSZEFÜGGÉSEK

Pataki Ferenc mutat rá, hogy "olykor helyzeti tényezők is közrejátszhatnak abban, hogy melyik nagycsoporthoz való tartozásunk nyomul előtérbe. Közismert, hogy a nemzetek közötti sportversenyek szurkolóinak körében milyen hevesen aktualizálódhat és aktualizálódik is a nemzeti csoporttal való azonosulás érzelmi hulláma, hangulata. Más esetekben a nemi csoportokkal való azonosítás és azonosulás lehet kitéüntetetten fontos."²¹ E gondolat nyomvonalán elindulva feltételezhetjük, hogy léteznek megfelelő etnometodológiai szabályok, melyek bizonyos helyzetekben mintegy előírják, más helyzetekben nem írják elő, illetve kifejezetten tiltják az identitás kifejezésre juttatását. Érdemes volna olyan csoportközi viselkedési kánon kidolgozására időt és

²⁰ Az üldözöttség okán előálló kategória-szálicia példája Allport előítéletekről szóló könyve egyik epizódja. "A harmincas évek végén egy nemrég érkezett menekült házaspár vásárolni ment egy New England-i falucska vegyesboltjába. A férj narancsokat kért.

— Dzsusznak lesz? – kérdezte a fűszeres .

— Hallottad – sügta oda a nő a férjének. – Látod, már itt is kezdik. (Az angolban a juice és a jews [zsidók] szavak kiejtése nagyon hasonlít egymásra.)" Allport, 1977, 22. old.

²¹Pataki F., i. m. 167. old.

energiát fordítani, mely egy-egy kultúrán belül mintegy grammatikailag leírja, hogy mikor "normális" dolog csoport-hovatartozás mentén azonosulni, mikor "normális" az adott kötelékeket mellőzni, s viszont mikor mi minősül deviánsnak.

Hovatartozást aktiváló helyzet, amikor az alkalom célja a hovatarozás nyilvánítása, illetve valami egyéb szempont a hovatarozással való kapcsolatának kihangsúlyozása. A kultikus, ünnepi helyzetekre gondolunk, ahol a helyszín megválasztása (nyitott vagy zárt nagyméretű tér), a résztvevők szerepek szerinti jól látható elkülönítése (szónok, elnökség, kórus, technikai személyzet, közönség, bábéskodók), az interakcióknak a résztvevők akaratától való függetlensége (koreografikus mozgások, vonulás, egyszerre történő felállás, leülés), a hovatarozásra utaló vizuális jelzések és akusztikus ingerminták (zászló, címer, himnusz), a résztvevők viselkedésének nem köznapisága (számos individuális és megszokott viselkedés, pl. orrfúvás, vakaróztatás, szájtátás, beszélgetés mellőzése, ünnepi öltözék) együttesen úgy definiálhatja az egyént önmagával, hogy az adott nagycsoport egyik tagja. (Más kérdés, hogy ez a definíció milyen mélységű az adott helyzetben. A cinikus távolságtartástól az entuziasztikus feloldódásig számtalan változat elképzelhető.)

A hovatarozási kategória annál könnyebben aktiválódik, minél kézenfekvőbb a helyzet meghatározása. A helyzetmeghatározás annál könnyebb, minél egyértelműbb a helyzet, azaz minél teljesebb a helyzet meghatározását lehetővé tevő (fentebb felsorolt) tárgyi és viselkedési motívumok száma. S annál kétértelműbb, bizonytalanabb a helyzet, minél szórványosabbak és strukturálatlanabbak a helyzetmeghatározást lehetővé tevő kulcsingerek. Különbözőképpen "bediszletezett" helyzetek révén jól lehetne mérni a nemzeti kategória súlyát az identitásban, hiszen akiben e kategória súlya az identitásban nagy, annak számára a minimális ingerminták is elégségesek lehetnek a helyzet oly módon való meghatározására, hogy az egyben hovatarozásának nyilvánítását is jelentse, míg akiben e kategória súlya kicsi, az maximális, bőségy ingerminták esetén sem fog mutatni involvációt.

A köznapi helyzeteknek nem feltétlenül kell ellentétükbe, az ünnepiségbe átcsapniuk ahhoz, hogy a hovatarozást aktiválják. Az ember kerülhet olyan helyzetbe, hogy önmaga azonosságérzetét másképpen, mint nemzeti hovatarozása segítségével megtámogatni nem tudja vagy nem akarja. Bizonyosan ilyen helyzetet képeznek a Pataki által emlegetett nemzetközi sportversenyek. Egyik csoportos interjúnkban fogalmazódott meg a következő szöveg, mely pszaltikusán példázza a helyzet által felkeltett élményt, melyről beszélünk.

"Ha te, mondjuk, kimész egy osztrák-magyar meccsre, legalábbis nekem olyan állati jó érzés, ha tízezer hang kiáltja: hajrá magyarok! És te tudod, hogy közéljük tartozol, s hiába van ott tizenötezer osztrák, aki azt kiáltja, hogy hajrá osztrákok. De te mégis azt érzed, hogy a teid a magyarok."

A tömegben való elbizonytalanodás érzéséből kimenekíthet, ha csoporttagként szólnak hozzánk. Ilyen helyzetben a közösnek elfogadott elnevezés képezi az egyetlen fogódzót a magunk és a többi résztvevő számára. Számos történelmi példa utal arra, hogy a gondolatilag megfoghatatlan, ám identitás-szervező szerepe és az aktiválódásban felfokozódott érzelmi töltése révén szinte hipnotizáló hatást válthat ki egy tömegben elkiáltott "magyarok", s a szuggesztív hatás a legirracionálisabb tömegcselekvések kiváltója lehet. (Ez persze nem magyar sajátosság, s még csak azt sem mondhatjuk, hogy az ilyesfajta hatás kizárólagosan a nemzeti elnevezések privilégiuma volna.)

Festinger társadalmi összehasonlítási elmélete mutat rá, hogy képességeinknek és teljesítményeinknek van egy olyan (s társadalmi okoknál fogva rohamosan növekvő) része, melynek értékelésére nem állnak rendelkezésre objektív eszközök, ugyanakkor az értékelési késztetés nagy, mivel a szóban forgó képességek és teljesítmények én-ünk szerves részét képezik. Az értékelés módja ez esetben nem lehet más, mint olyan kommunikációs alkalmak keresése, melyek során a vélemények összehasonlítására sort kerítve alakítjuk ki magunkban a végső értékelő véleményt. Az ember keresi, illetve előnyben részesíti az olyan helyzeteket, amikor az összehasonlítás eredményeképpen megszülető saját vélemény pozitív lesz.

A nemzeti csoport képességei és teljesítményei objektív értékelésére a köznapit tudat eszközei alkalmatlanok (később még foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy egyáltalában megoldható-e az "igaz" értékelés), egyedüli lehetőség tehát a vélemények összehasonlítása. Ha olyan helyzetbe kerülünk, ahol pozitív vélemények fogalmazódnak meg hovatartozási csoportunk képességeit vagy teljesítményeit illetően, feltehető, hogy a hovatartozási kategória is aktivizálódik bennünk, hiszen az azonosulás csoportunkkal egyúttal önmagunkra vonatkozó attitűdünket is erősíti, és kedvező interakciós lehetőségeket biztosít számunkra.

E gondolatmenet alapján azt kellene feltételeznünk, hogyha valakit viszont sértő, negatív kihívás ér csoporthovatartozása folytán egy kívülálló részéről, akkor a várható hátrányok tartósításának elhárítása végett lefokozzuk magunkban hovatartozásunkat, esetleg letagadjuk azt. Valójában az történik, hogy az agresszió, sértő előítélet vagy a csoporthovatartozásnak szóló ellenséges attitűd által kiváltott disszonancia redukciója során az eredetileg nem túl

lényegi szerepet játszó kategória is jelentős mértékben aktivizálódik, nem is beszélve a hierarchikusan előbb levő kategóriákról, melyek – különösen az állandó megkülönböztetés, üldözés következtében – a megszállottságig fel-fokozódhatnak az identitás-élményben. Költői önéletrajzában Vas István ír le egy helyzetet, ahol a "negatív ingerre pozitív reakció" szabálya kényszerítő módon érvényesül:

"Bennem, úgy tudtam, nyoma sincs e hazafiságnak: eléggé kiverték belőlem az iskola meg az újságok irredenta szövegei, melyeket jóformán változtatlanul és nem kevésbé őszinte meggyőződéssel hallottam apámtól, és ez se növelte hitelüket. De amikor a szocialista diákegyesületben minduntalan azt vágták a fejemhez, hogy minden szomszédunknál alábbvalók, elmaradottabbak, fejlődésre képtelenebbek vagyunk, megmérgekedtem. Ilyen borzolóadásokból, ingerültségekből kezdett megszületni bennem, akaratom ellenére, a nemzeti érzés."²²

"MAGYAR" ÖNMEGHATÁROZÁS

Empirikus, survey-módszert alkalmazó vizsgálatainkban – egyáltalán nem meglepő módon – azt tapasztaltuk, hogy a megkérdezettek társadalmi identitása számára elérhető kategóriák közül a "magyar" kategória választása igen gyakori. 1977-es országos reprezentatív mintán végzett vizsgálatunkban a válaszadók (n=853) 90%-a kiválasztotta a "magyar" önbesorolást jelző kártyát.²³ Ezen belül az önmagukat magyarként jellemző személyek 38%-a fontosság szerint első helyre tette ezt a kategóriát, 18%-uk második helyen szere-

²²Vas I., 1972, Nehéz szerelem. 2. kiad. Bp. Szépirodalmi Kiadó.142. old.

²³A vizsgálat során a kérdezőbiztos a következő szavakkal kérdezte a vizsgálati személyt:

"Átnyújtok egy csomag kártyát, ezeken egy sereg jellemzőt olvashat, amelyek egy embert meghatározhatnak, jellemezhetnek. Kérem, válassza ki azokat, amelyekről úgy érzi, a leginkább meghatározzák, jellemzik."

Miután a vizsgálati személy kiválasztotta az elé tárt 24 jellemző közül a magára nézve meghatározónak vallottakat, a kérdezőbiztos a következő szavakkal fordult hozzá:

"Most arra kérem, hogy válassza ki azt az ötöt, amelyeket önmagára nézve a legjellemzőbbeknek tart, és rakja őket fontosságuk szerint sorba."

peltette, 14%-uk harmadik helyre tette, 10%-uk negyedik helyre, 8%-uk ötödik helyre választotta a "magyar" nevű kártyát, s végül 12% választotta, de nem tette az első 6t hely egyikére sem.

1977 őszén végzett vizsgálatunkban, melyet országos ifjúsági reprezentatív mintán folytattunk le, azt tapasztaltuk, hogy a megkérdezettek (n=823) 84%-a választotta ki a "magyar" kategóriát mint az önjellemzés eszközeit. A kiválasztók 55%-a első helyre tette, 23%-a második helyre tette, 11%-a harmadik helyre, 5%-a negyedik és 6%-a ötödik helyre tette ezt a kategóriát a válasz során (hatodik választási lehetőség ebben az esetben nem volt). A két minta eredményei között kapott eltérést úgy interpretáltuk, hogy a fiatalok magyarság-élménye (legalábbis a módszer által mérni vélt határok között) egy negatívum, az önbesorolás egyéb alternatívái tekintetében mutatózó elérhetetlenség folytán pregnansabb, mint a felnőtteké.

A teljes mintában mutatózó önbesorolási struktúrákat faktoranalízissel vizsgálva azt tapasztaltuk, hogy a mintát két csoportra bontva (falusiak, idősök, alacsony iskolai végzettségűek, valamint fiatalok, városiak, közép- és felsőfokú végzettségűek) a második alcsoport a "magyar" kategóriát dominansabban használja önjellemzőskor, mint az első alcsoport. Ennek oka feltehetően az, hogy a pszichológiailag kevésbé tagolt társadalmi térben való élet, az önmeghatározást lehetővé tevő kategóriák viszonylagos hiánya megnöveli a "magyar" kategória választásának valószínűségét. Mivel a választható öndefiníciós lehetőségek tekintetében a fiatalok, az elsődleges lakóhelyi közösségből való kiszakítottág, valamint az ugyancsak izolációs hatásokkal járó magas iskolai végzettség egyaránt vákuumot teremt, nem meglepő, ha ezek a társadalmi csoportok önmeghatározásukban jobban rá vannak szorulva a "magyar" kategória választása által nyújtott bizonytalanság-redukcióra, mint a védettebb, pszichológiailag beágyazottabb, szervültebb csoportok tagjai.

1979-es országos reprezentatív fiatal (14-30 évesek) mintán végzett vizsgálatunk alkalmával nem adtuk meg előre kategóriákat, hanem a válaszokat utólag kódolva állapítottuk meg az önmeghatározásul mondott kategóriát. Másrészt az önmeghatározás kérdést két különböző helyzetre vonatkoztatva tettük föl.²⁴ A két kérdésre a megkérdezettek 92%-a válaszolt (n=847), azaz említett valamelyik válaszban önmeghatározási támpontot.

²⁴ Kérdéseink a következő sorrendben és a következőképpen megfogalmazva hangzottak el:

- Ha valaki azt kérdezné Öntől Magyarországon, hogy "KI ÖN?", hogyan jellemezné saját magát?
- Ha valaki azt kérdezné Öntől külföldön, hogy "KI ÖN?", hogyan jellemezné saját magát?

A "magyar" kategóriát a megkérdezettek 60%-a említette valamelyik kérdés összefüggésében. Mint az várható volt, a külföldi helyzetre vonatkozó kérdésben a "magyar" kategória említése kiugró volt (a megkérdezettek 37%-a csak a külföldi kérdés vonatkozásában említette a magyarságot, 20%-uk mind a belföldi, mind a külföldi helyzet vonatkozásában említette ezt a jellemzőt, s 3%-uk csak a belföldi helyzetben tett róla említést). E kérdéspárral kívántuk ellenőrizni azt a hipotézisünket, miszerint a nemzeti csoport-hovatartozás függvényében történő önmeghatározás jellegzetesen szituatív, és akkor kerül előtérbe, ha az azt kiváltó ingerek jelen vannak. Erről az előző fejezetben bővebben írtunk. Hogy a külföldi helyzet kétségtelenül a nemzeti hovatartozást aktivizáló tényező, azt a józan ész éppúgy sugallja, mint eredményünk. (Más önmeghatározás távolról sem jutott szóhoz oly nagy gyakorisággal a külföldi helyzetet anticipáló kérdésre adott válaszok között, mint éppen a "magyar".)

A "MAGYAR" KATEGÓRIA TARTALMAI

Függetlenül attól, hogy a magyar hovatartozás leíró jellegű megállapítása aktivizálódik-e a személyben vagy sem, érdemes megnézni, hogy e jelző milyen szemantikai körből táplálkozik jelentés tekintetében. Eszmetörténetileg kétféle típusa van a nemzeti meghatározásoknak. Az egyik típus a nemzeti hovatartozást etnikai-vérségi köteléknek tekinti (nyelv, leszármazás), a másik típus pedig jogi-társadalmi köteléknek (állampolgárság, lojalitás). A 70-es évek elején a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban²⁵ két ízben foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy az emberek a "magyar" jelző referenseként mit jelölnek meg. A válaszok feldolgozása során a szerzők két típusú referenciái is viszonyra hívták föl a figyelmet. Az első típus esetében a válaszadó *adottságnak* (szülők magyarsága, magyar származás, magyarországi születési hely, anyanyelv, lakóhely, állampolgárság stb.) tekinti azt, hogy valaki magyar, míg a másik típus esetében a válaszadó szerint a magyarság *szerezett* élmény, valamilyen módon a tanulással, az önbesorolással, az alkotó részvétellel függ

²⁵Az említett vizsgálatok részletes ismertetését lásd: Csepeli Gy., Hann E., 1979, Nemzeti karakter – történelmi önismeret. "A szocialista tudat fejlődése" – tématanács részére készített tanulmány. 2-3. old.

össze. Ebben az esetben a válaszadók a magyar önbesorolást, érzést, a hazafiságot, az építőmunkában való részvételt, a lojalitást említették.

A két típus előfordulási gyakoriságát vizsgálva a szerzők megállapították, hogy a kérdezettek valamivel több mint negyede *mindkét típusú* referenst figyelembe vette. A többiek – nagyjából egyenlően – az első és a második típusú referenciális viszony között oszlottak meg. Fontos eredmény, hogy az *adottság típusú* válasz a 60 éven felül és alacsonyabb iskolázottságú rétegekre volt inkább jellemző, míg a *szerzett típusú* válasz a fiatalabbakra s különösen a felsőfokú végzettségűekre volt inkább jellemző. Egyúttal azt tapasztalták, hogy a szerzett típusú válasz a politikai érdeklődés mértékével is korrelál. Összefoglalólag a szerzők arra a megállapításra jutottak, hogy "minél urbanizáltabb körülmények között él, minél képzetesebb, a világ dolgai iránt minél nyitottabb rétegről van szó, ezek annál fontosabbnak tartják a személyes viszonyulást (vagyis a szerzett típusú viszonyulást) annak eldöntésében, hogy valaki magyar-e vagy sem".

Hasonló problematikájú kérdést tettünk föl egy 1979-es vizsgálatban az ország fiatal lakosságát (14-30 évesek) reprezentáló mintának.²⁶ Itta válaszadóknak egy hat ismérvet tartalmazó listáról kellett tetszés szerinti számban kiválasztaniuk azokat az ismérveket, amelyeket szükségesnek tartottak ahhoz, hogy valakit magyarnak véljének. A lista mindkét referensre nézve tartalmazott példákat.

Az említési gyakoriság az egyes szempontok esetében a következőképpen alakult (n=848):

magyar anyanyelvű	64%
magyar állampolgár	60%
magyarnak vallja magát	50%
szülei magyarok	38%
Magyarországon él	34%
ismeri a magyar kultúrát	32%

A táblázatból látható, hogy a legtöbben (64%) az anyanyelvet tekintik kritériumnak, s nagyjából hasonló arányban választják (60%) az állampolgárságot is. Az együttjárásokat is figyelembe véve azt láttuk, hogy e két kritérium együttes előfordulása a leggyakoribb. Ez egyúttal a magyar nemzet-tudat alapját képező valóság tényleges ellentmondására utal, ugyanis mint köztudott, a magyar anyanyelvűek korántsem tartoznak mind a magyar állam-

²⁶ Csepeli Gy., Gergely G., Lányi G., 1980. I. fejezet.

polgárok kategóriájába (utóbbiak sorában pedig nem magyar anyanyelvűek is találhatók).

Az adottság típusú és szerzett típusú magyarság referencia egyben jellegzetes hovatarozás-ideológiát takar, ami egyes kisebbségek asszimilációs törekvéseivel szemben jelentős teherként képezhet. Az adottság szempont túlhangsúlyozása lehetetlenné teszi a szerzettség elfogadását. Mint Hann Endre a cigányokkal kapcsolatos közvélemény-kutatása során kimutatta, nem elsősorban arról van szó, hogy a magyarság mint adottság jelentené a befogadás gátját, hanem arról, hogy a kisebbségnek eleve adottság típusú identitást tulajdonítanak (mindenekelőtt a származás és a külső figyelembevételével),²⁷ miáltal már gondolatban kizárják az identitás-váltás lehetőségét (s ez esetben ez a gondolati művelet önmagát beteljesítő jóslattá válik, hiszen a diszkrimináció létrehozza azt, ami ellen fellépni vél). Így olyan kisebbségkép rajzolódik ki a többség számára, ahonnan nem lehet kilépni, míg a többség a maga számára rugalmasabb identitás-képet fenntartva elvileg nem zárja ki az identitás-váltás lehetőségét.

MINDENNAPI TUDÁS ÉS NEMZETI HOVATARTOZÁS

Musil, noha nála metszőbb gúnnyal kevesen írtak a nacionalizmusról, joggal mutat rá, hogy a nacionalizmus nem a hadiszállítók találmánya. Ha a hadiszállítóknak – vagy szociológiailag pontosítva a képet, az uralkodó osztályoknak – érdeklükben áll is a saját nemzeti csoportot kizárólagosként meghatározó csoportközpontú ideológia kifejlesztése és terjesztése, ez távolról sem jelenti azt, hogy az embernek nem áll érdekében – s Lenin nyomán tegyük hozzá: *jogában* – önmagát meghatározni, miként tette azt az Osztrák-Magyar Monarchia állampolgára a századfordulón Leinsdorf gróf (és a kor dogmatikus marxistái) nagy meglepetésére, kijelentvén, hogy ő "lengyel, cseh, olasz, friauli, latin, szlovén, horvát, szerb, szlovák, rutén vagy oláh". A példa ma sem vesztette el időszerűségét, ma sem érdeke egyetlen országnak sem, hogy "kimondhatatlanságába" pusztuljon bele.²⁸

²⁷ Hann E., 1979, A cigánység meghatározása és jellemzői. In: Hann E., Tomka M., Pártos F., A közvélemény a cigányokról. Bp. Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

²⁸Musil, R., i. m. I. köt. 636. old.

Önmagunk "kimondásának", meghatározásának szüksége a mindennapi életbe való beágyazottság által támasztott követelmény. A mindennapi életre a történelmi és kulturális változatosság nyomja rá bélyegét, de szerkezete, elemei változatlanok. E szerkezeti tulajdonság megköveteli a mindennapi embertől a folyamatosság, az állandóság, a rutinszerűség, az átláthatóság, ha kell, erőnek-erejével való érvényesítését, a mindennapi élet mindennapi tudásba való átfordítását.

A mindennapi tudás alapja a *természetes beállítódás*, mely arra indít, hogy – miként természeti jelenségek kapcsán – eleve feltegyük olyan társadalmi jelenségek megkérdőjelezetlen voltát, mint a társak létezése, az emberek egymásra hatása, kommunikációja, a társadalom működésével együtt járó gazdasági, jogi, politikai, kulturális stb. intézmények működése. A mindennapi tudás előre megszerkesztett társadalmiasított világot jelenít meg. Ez a világ zárt és állapotszerű, ha az egyén kihullott belőle anélkül, hogy tudna róla. De többszörösen nyitott annak, aki a maga élettörténetét visszafordíthatatlanságában, befejezett tényeivel a háta mögött perspektívába helyezve reménybe ágyazza. A társadalmi világ előre megformált valósága így nem állapot, hanem folyamat.

A hétköznapi tudás számára csak az egyes elemek és kombinálásuk szabályai adottak eleve – mint a nyelvben a szótár és a nyelvtan –, az egyéni tudat teljesítmény, melyet az ember a maga törvényei szerint hoz létre. Hogy magaslatról nézve ez a tudat összefüggéstelen, homályos és ellentmondásos, az a mindennapi életbe beágyazott egyén körülményeivel függ össze, hiszen motivációi, érdeklődési irányai változóak és sokfélék, ítéletei, döntései beszűkült tapasztalati alapon születnek, társas viszonyai nem egyneműek.²⁹

Az eleve adott társadalom a csoportok eleve adottságaként is jelentkezik. Nemzeti csoportok, nemi csoportok, életkori csoportok, munkamegosztási-foglalkozási csoportok, vallási csoportok, rokonsági szálak mind megannyi "magátólérletődőség", amelyek azonban nem pusztán tudomásulvétel, hanem értékelés és valószínűsítés tárgyai is. Az értékelés és a valószínűsítés nem egyszerűen hozzáadódik az egyes denotátumokhoz, hanem kitephetetlen részévé lesz az élménynek, miszerint az egyén a maga mindennapjaiban készen talált egyes csoportok tagja, más csoportoknak pedig nem tagja. A saját csoport mint "mi-csoport" lesz a forrása a tipizációk és relevanciák rendszerének, mely használati utasítások gyűjteményeként lehetővé teszi az egyén számára,

²⁹ Vö.: Hernádi M., 1978, A mindennapi élet fogalmának felbontása. Magyar Filozófiai

hogy másokkal együtt pozitív összehasonlítást eredményezően értelmezhesse a társadalmi és társas viszonyokat, a természetet, valamint a természetfeletti (Berger és Luckmann, 1966).

A tipizációk olyan közösségre kidolgozott ítéleti sémák, melyek segítségével a személy megállapíthatja, hogy mi minősül jogosnak, mi jogtalanak, mi a megszokott és helyénvaló, mi a szokatlan és felháborító, egyszóval e sémák eligazítják, és az élet milliárdnyi rutinhelyzetében biztonságérzetet és otthonosságot nyújtanak a számára. A relevanciák a jó és a hasznos, a rossz és a haszontalan körül fürtösödő értékproblémákat derítik fénybe.

Mind a természetes beállítódás, mind a tipizációk, mind a relevanciák nélkülözik azt a doktrinális szigorot, koherens szerkezetet, mely ideológiává szilárdulva oly hatékonyan szívárog vissza az etnocentrikus üzenetrendszer mélyén rejlő struktúra lét, elsőbbség és érték elemeinek hatásában. A "mi-csoport" által adott világértelmező készlet – s ez a leírás teljesen formális, az adott csoport tagjai közötti összetartozás természetére nem utaló módja – kollektív önértelmezés, a közösség mindenki által vallott, bensővé tett képe.

Az elsődleges társadalmi közösségek történeti-társadalmi okok által kiváltott felbomlásával a "mi-csoportban" való részvétel egyre kevésbé kényszerű. Amit azonosságérzetnek nevezünk, közösségi önmeghatározás terméke, ám a meghatározottság nem eleve elrendelt, inkább arról beszélhetünk, hogy az egyén a maga azonosságérzetét – a számára rendelkezésre bocsátott eszközök igénybevételével – *kiküzd*. A csoport által teremtett hétköznapi tudáskészletből való részesedés betetőződése az identitásképző folyamat, melynek során csoportovatartozását tudatosítva az egyén önmaga jelentéséért küzd meg, individuális létezésének objektív tényét szubjektív és velejéig közösségi élménnyé fordítva.

A "mi-csoport" élményéhez kényszerítő előfeltételként tartozik hozzá az "ők-csoport" élménye, melyben a nem tipikusát, szokatlant, idegent megpillantva az ember riadtan menekül vissza a tipikus, megszokott, ismerős világba, sőt az utóbbit az előbbi nélkül fel sem ismerheti. De a "mi-csoport-hoz" nemcsak keletkezéstörténeti, hanem funkcionális okok miatt is szervesen hozzátartoznak a más csoportokról alkotott képek, mert az egyszer begyakorolt megkülönböztetés és összehasonlítás szüntelenül újabb és újabb bizonyítékokra vár, melyre az "ők" tükrébe pillantva tesz szert a "mi" önmagába mélyedni nem tudó részese.

Itt kell időznünk egy, az előítéletesség kialakulásában végzetszerűen fontos körülmény mellett, melyet a kollektív önértelmezés és a más csoportokról alkotott értelmező képek közötti összefüggés képez. Alfred Schütz (1944)

egyik ragyogó esszéjében, mely az *idegen* problémáját tárgyalja, kifejti, hogy a hétköznapi tudás igényeinek megfelelően létrejött kollektív önmeghatározások sajátos – és csak az adott csoport normáinak megfelelő – "magátólértődőségeket" tartalmaznak. E meghatározások a helyesnek és a helytelennek, az igaznak és a hamisnak csak a saját csoport számára érvényes megállapítási szabályaival rendelkeznek, ami a más csoportokról alkotott képet már egy-magában negatívra színezi, hiszen a félreértés és a félreértettség szükségszerű következmény. A *másság* pusztá ténye így válik már a hétköznapi tudás szintjén negatív értéké (melyet persze az ideológia szintjére emelt gondolkodási rendszerek – mint azt korábban láttuk – alaposan kihasználnak), ami könnyen utálatot, irtózatot, ellenszenvet, gyűlöletet és félelmet gerjeszthet az idegen csoportok tagjaival szemben, hiszen a félreértések – mert kölcsönösek – egymást erősítik, erősítve a negatív érzelmi következményeket is. A magyar jellemről érkező Babits csodálatos érzékenységgel tapint rá erre a szempont-ra, mely a saját csoport belső vagy külső megközelítési módja közötti, feloldhatatlannak tűnő ellentmondásra vonatkozik: "Itt minden attól függ, vajon szeretettel és belülről vagy pedig kívülről nézem-e a magyart? Ha belülről nézem, akkor az *extra Hungariam* is érthető és megbocsátható. Ha kívülről nézem, akkor *Szózatunk* idézett sora³⁰ is talány és vétkes finitizmus³¹. A hétköznapi tudásban a csoporthoz tartozás szükségszerűen tartalmazza a "kívülről vagy belülről" kibékíthetetlen ellentmondását, melyet csak a tudományos megismerési módszer oldhat föl.

Az *idegen* szükségszerűen *kívülről* szemléli a csoportot, ahová sorsa – mint Kafka utazóját a büntetőtelepre – sodorta, s megfigyelői szerepe folytán mindannak megkérdőjelezésére kényszerül, amit az adott csoport tagjai természetesen tartanak. A természetesség érzése a saját csoport tagjai számára azáltal adott, hogy saját kultúrájukban felnöve megtanulták, hogy mik a tipikus problémák, és melyek a tipikus megoldások. Ez nagyban csökkenti túlterhelésüket, melyet aligha háríthatnának el, ha az élet egyes helyzeteiben szüntelen egyéni megoldásokra kényszerülnének. Az idegen számára azonban más valószínűség érvényes. Nem lévén birtokában a tipizációknak, *próba-szerencse* alapon kénytelen a megoldásokkal kísérletezni, mely azonkívül, hogy fáradsá-

³⁰ "A nagyvilágon e kívül nincsen számodra hely" – Érdekes különben, hogy R. A. Kann az Osztrák-Magyar Monarchiáról írt nagy művében Vörösmartyt épp e sor alapján sommásan "nacionalista" költőnek minősíti, mintegy megerősítve Babits hipotézisét, a "kívülről" való értékítélet tekintetében. (Kann, R. A., 1950, I. köt. 113. old.)

³¹ Babits M., A magyar, jellemről. Esszék, tanulmányok. Bp. Szépirodalmi Kiadó. II. köt. 652. old.

gos, ráadásul kudarcélményekkel is terhes. De ha az idegen történetesen észszerűbb megoldásokra is jön rá – amire a helyzete által rákényszerített objektivitásból kifolyólag megvan az esély –, felismeréseit az adott csoport nem fogadja el.

Nem kevésbé ellentmondásos az idegen asszimilációs törekvése sem. Csoportba való beletanulása nyelvtanuláshoz hasonlít, mely lett légyen bármilyen tökéletes is végeredményében, valamiképpen végzetesen csonka. Az idegen számára ugyanis a csoport elsajátított kultúrája sosem része *személyes történetének*. Megtanulhatja például, hogy ahol most egy épület áll, korábban temető volt, de nem élheti át azt az érzést, amit az él át, aki apját, anyját temette oda, abba a temetőbe. Schütz az idegen pszichológiája legfontosabb vonásának a *vesztéségtudat hiányát* tartja, ami kikapcsolja az idegent a csoport reminiscenciákból, nosztalgiákból, emlékezésekből szőtt múlt-tudatából, megnehezítve a tökéletes beilleszkedést. Nem véletlen, hogy azokban a társadalmakban jóval könnyebb – bár sehol sem zökkenőmentes igazán – az idegenek asszimilációja, amelyek jellegzetesen a jelenre, illetve a jövőre orientáltak, itt ugyanis természetszerűen nem hátrány a múlt-tudat hiánya.

A nemzeti hovatartozás élménye a világ közvetlen tudomásulvételében születő újraalkotása, melyben ugyanúgy megtaláljuk a lét-előfeltevések, értékek, prioritások és implicit Összefüggések dimenzióit, mint a hovatartozással kapcsolatosan kultivált, ideologikusan kimunkált magyarázó rendszerekben, hiszen az utóbbiak hatékonyságának éppen az a titka, hogy pszichológiailag reális fogódzókba kapaszkodnak. Hovatartozási élmény és hovatartozási ideológia megkülönböztetése azonban jogos, nemzeti vonatkozásban éppúgy, mint más társadalmi nagycsoportok által kimunkált hovatartozások esetében, mivel a hétköznapi magátólértékető előfeltevések egyrészt sosem mesterségesen, "hadiszállítói furfang" eredményeképpen, hanem történelmi és társadalmi folyamatok hozadékaként alakulnak ki és szüremlenek be a társadalom kommunikációs áramába, másrészt nélkülözhetetlen funkciókat látnak el az ember mint a társadalom viszonyaira reagáló lény számára, mely funkciók kielégíthetősége – például bizonyos hovatartozási üzenetek kultivációjának beszűntetése esetén – kitermeli azokat a hétköznapi érzelmi-gondolati törmelékeket, melyek betöltik a keletkező űrt, s ha az ember nem talál készen maga körül hovatartozást, keres magának. Más vonatkozású, de ideilő példa az a vallás-szociológiai tapasztalat, mely egyfelől a tradicionális nagy egyházak hívő-seregének rohamos fogyatkozásáról számol be, másfelől viszont a vallási szükséglet kielégítését szolgáló legkülönbözőbb kis szekták gombaszerű elszaporodásáról tanúskodik. Nem lesz mindenkiből szektatag, aki leszakad anyaegyhá-

zárói, de akikhez a leapadt lehetőségek folytán nem ér el a hagyományos valások kommunikációs üzenete (a keresztény egyházakban kitüntetett szerepet betöltő evangélium szó jelentése egyébként az, hogy "örömhír"), és ugyanakkor él bennük a vallási szükséglet, azok minden bizonnyal a szemmel kevésbé látható, de mozgékony és hívek toborzására mindig kész szekták valamelyikéhez folyamodnak, ahol az üzenetet hordozó kommunikáció már első sorban személyes pályákon zajlik.

A NEMZETI HOVATARTOZÁS ÉLMÉNYE

De miféle szükségleteket elégíthet ki a nemzeti hovatartozást hordozó üzenet, pontosabban miféle szükségleteket elégít ki a nemzeti hovatartozás élményével jellemzett érzelmi-gondolati rendszer? Katz (1979) nyomán négyféle szükséglet kielégítéséről beszélhetünk. Azáltal, hogy a nemzeti hovatartozás a saját csoport és az idegen csoport élmény-hálója mentén észlelhető és értékelhető egységekre tördeli az emberi világot, megnő annak áttekinthetősége az egyén számára. Az embert talán semmi sem hajtja annyira a megismerésre, mint a meghatározatlanság, az üresség borzongató érzése. Tajfel kategorizációs kísérletei (1980) bebizonyították, hogy ha mesterségesen hoznak létre olyan helyzetet, ahol a személyek magukkal hozott csoportosítási támpontjai érvényüket veszítik, és helyettük új, habár önkényes, ismereti érvényüket tekintve homályos és bizonytalan kategóriákat kínálnak, akkor azokat a kísérleti személyek megragadják, és segítségükkel reprodukálják a saját csoport-másik csoport bizonytalanságot redukáló megismerő élményét.

A saját csoport és a másik csoport közötti különbségtéves a nemzeti hovatartozás élményében nem pusztán osztályozási aktus, hanem egyben a világhoz való viszony megszervezésének lehetséges és lehetetlen módjaira nézve is eligazítás. A biológiailag adott emberi élet messzemenően eltérő változatokat mutat a társadalmi és kulturális tényezők függvényében. Önmagában ez a tény nem adhat okot csodálkozásra, sokkal inkább az, hogy ha ezeket a változatokat az egyes egyének elé mint választási lehetőségeket kínáljuk, milyen nagyfokú ellenállással találkozunk. A korábban említett tipizációk és relevanciák ugyanis kulturálisan meghatározzák, hogy mely változat számít érvényesnek, s mely érvénytelennek. Konvenciók ezek, de rendkívül szívós, alig változ-

tatható konvenciók, s egy-egy szokás, kulturálisan szentesített eljárás ugyanolyan nehezen változtatható, mint egy-egy nyelv valamely szava vagy szabálya, amely végső soron szintén önkényes konvenció eredménye.

A hovatartozási élmény által kihasított világ ugyanis otthonos, ismerős világ, melynek kognitív újraalkotása az adott hovatartozási élményt osztó személyek mindegyike számára közös, s ezáltal velük – és csak velük – kommunikálva e világ érvényességének és magátólértetődőségének érzését erősíti meg önmagukban. Ez is bizonytalanság-redukció, mint a megismerési szükséglet kielégítése esetében láttuk, de a redukció ezúttal a társas lét mezőjében zajlik, és az összehasonlítás erejével támogatja meg a megismerés egyébként szüntelen megkérdőjelezhető eredményeit, a véleményeket, nézeteket, attitűdöket, értékeket arról, hogy milyen épp így létében a világ s benne az én.

Egyén és hovatartozás viszonya több szempontból fölvethető. Ha a hovatartozási attitűdöt csak a világ magától értetődő voltának magyarázatára szolgáló jelölő eszközként értelmezzük, akkor a hovatartozás feladata nem több, hogy az én-be beépülve lehetőséget biztosítson a hasonlóság és a különbözőség szempontjainak működésére a személyes kommunikációban és interakcióban. Amennyiben a hovatartozási élmény önbesorolássá tudatosul, és beépül az én-érzetet vázázó társadalmi kategóriák rendjébe, identitásképző funkciót nyer. Végül, ha a hovatartozási kategória az én és a civilizáció birkózása folytán keletkezett konfliktusok erőterébe kerül, s ott a konfliktusok megoldási módjaiban szerephez jut, akkor személyiségformáló tényezővé alakul át.

De ha a hovatartozási élménynek csak az a minimális szerep jut, hogy generalíja az "én x vagyok" kijelentést, a kijelentés nyomán máris megindul egy magyarázó-ésszerűsítő mechanizmus, mely pozitív összehasonlítások forrásként aknázza ki mindazt, ami a hovatartozással asszociatív kapcsolatban levőnek tűnik. Az öngazolás szükséglete természetesen annál mélyebb, minél involváltabb a személy hovatartozásában.

Interakcióinkban és kommunikációinkban nem egyszerűen használjuk a hovatartozási élmény számunkra bocsátott érzelmi és megismerési lehetőségeit, hanem létre is hozzuk azokat. Ha megismerésünk kimerülne a leírásban, és viselkedésünk nem lenne több instrumentális cselekvések láncolatánál – ami merőben elméleti lehetőség, hiszen egyszerre számos leírási lehetőség kínálkozik, melyek között lehet és kell válogatni, s maga az instrumentalitás is választható *célt* föltételez -, akkor értelmét veszítené a hovatartozási élmény, hiszen nem lennének alternatívák, nem lennének mérlegelés tárgyát képező célok. Egydimenziós lenne a világ. Ezzel szemben a való világ szün-

telen kihívást tartogat a hovatartozási élményben megteremtett másával szemben, melyet megvédeni késztetést érzünk magunkban. Sőt, nemcsak védelemzésre juttatjuk azokat, a leírást, ahol lehet, kéréssel toldván meg. A hovatartozási attitűd rengeteg, közvetlenül nem mutakozó felszólító mozzanatot tartalmaz, melyeket közelebről megnézve értéként azonosíthatunk. Amikor leírunk, cselekszünk, eljárásunk végső jogossága a hovatartozási élményben hordott értékekben, nem magukban az eljárásokban zajlik. Ez teszi az objektív megfigyelő szemében oly sebezhetővé és ingatgá a legszentebb csoport-értékeket is, de mivel ez a leggyengébb pont, ennek védelme is legintenzívebb: a beléjük vetett hit az aranyfedezet.

A fentebb felsorolt szükségletkielégítések folytán a nemzeti (s minden más fontos és érvényes) hovatartozás jelentős érzelmi tartalékaival kell számolnunk, melyek együttvéve az *azonosulás* számára teremti meg a pszichológiai alapokat a tudattalan homályába vezetve vissza azonosságérzetünk gyökereit. Feltesszük, hogy ez az érzelmi alap a legerősebb egységesítő tényező a magukat nemzeti vonatkozási keretben elhelyező emberek között, s ennek talaján jelentkezhetnek a különböző szociológiai "kemény" és "lágý" változók által meghatározott (vagy azokkal legalábbis együtt járó), jórészt gondolati-tudati különbségek (Kelman, 1969; Katz et al., 1969).

Magát az azonosulást sem szabad azonban teljesen egyneműnek gondolnunk, hiszen az azonosuló magatartás motívumai egyként származhatnak az identitás-probléma megoldásából, az alkalmazkodásból, a célszerű, hasznhúzó viselkedésből. A kognitív képződmények visszahatnak az érzelmi bázisra, melynek következtében a nemzeti hovatartozás érzelmi eleme minimálisan négy különböző állapotot ölthet: a feltétlenül pozitív, a feltétlenül negatív (ami az ellenazonosulásnak felel meg) és a közömbösség érzését. A sort az egyik legérdekesebb, s az irodalomban nem érintett érzés-állapot zárja, amit ellenézésnek (vagyis a pozitív és a negatív érzést *egyidejűleg* tartalmazó alakzatnak) neveztünk el.³²

³² Jellemző a hagyományos szociálpszichológiai irodalom közömbösségére az ellenézéses attitűddel szemben az a kutatás, melyet Festinger, Schachter és Back végzett a cambridge-i (Massachusetts) diák-lakótelepek lakóbizottságaival kapcsolatos attitűdök vizsgálataiban során. Itt az ellenézéses megnyilvánulásokat "kódkényszerbe" hozták, s vagy a pozitív vagy a negatív érzések egyikébe soroltatták át. Nemzeti attitűdök – különösen hazai kutatás – esetén ez a kódolás nyilván lényegi hamisítást eredményezne. Lásd: Festinger, L., Schachter, S., Back, K., A csoportmércek működése. In: Pataki F. (szerk.), 1980, Csoportlélektan. 2. kiad. Bp. Gondolat. 250-276. old.

Converse (1964) figyelt föl arra a jelenségre, melyet saját kutatásainkban is tapasztaltunk, hogy "a nemzeti vonatkozású gondolati szerkezetek, melyek általános elterjedtségét oly szívesen feltételezik az egész amerikai népben, valójában a népesség egy szűk kisebbségére korlátozódnak, és a nagy többség számára egyszerűen jelen sincsenek". Ez a probléma a nemzeti tudat egyik sarkalatos szociológiai vetülete, melynek kapcsán persze korántsem szabad azt gondolnunk, hogy a kisebbség által őrzött és ténylegesen vallott gondolati szerkezetek társadalmi *súlya* a statisztikai súllyal arányosan kicsiny. Hiszen minél bonyolultabb magyarázó és törvényesítő, jogszerűsítő nemzeti vonzatú nézetrendszerrel állunk szemben, annál nyilvánvalóbb, hogy ezek a kommunikációs hatékonyság szempontjából éppen a legkitűntetettebb rétegek (elsősorban a magasán képzett értelmiségiek) sajátjai, vagyis nem egyszerűen egy ideológia-őrző (s részben termelő) elit tudati beltenyészetét képezik, hanem a társadalom – lewini terminológiát alkalmazva – ideológiai "kapuőreinek", kisebb és nagyobb hatóságú véleményirányítóinak a "dédelgetett eszméi".

Másrészt a szóban forgó gondolati szerkezetek, leszűremkedve a társadalom rétegeibe, valójában nagyon is meghatározóak szemes rétegek nemzeti témájú gondolkodását tekintve, csak éppen nem az ismeretek, a szó szoros értelmében vett tudás tekintetében, hanem értékjelölő tendenciájuknál fogva.

Röviden említenünk kell – s ez bizonyára inkább kelet-európai, mintsem amerikai sajátosság -, hogy eszmetörténeti elemzésnek alávetve, a nemzeti témájú "közgondolkodás" (melyen belül nagyok a szociológiai változatok) sajátos együttélését mutatja a történetileg legkülönbözőbb rétegekből származó gondolatoknak, ideologikus elképzeléseknek. Németh László szóhasználatával élve "történelmi geológiának" is nevezhetnénk azt a történelmi szociálpszichológiai vállalkozást, mely a jelenben empirikusan megragadható gondolkodási minták – sokszor konfliktusos, összefüggéstelen együttélésének fel-tárását célozza.

A mi viszonyaink közepette ez a szempont a kelet-európai nemzet-tudat hagyományosan történeti rétegzettségének tényén kívül annál is nyomatékossabban esik latba, mert a nemzeti témájú intézményes társadalmi kommunikációban az utóbbi évtizedekben (természetesen csak tendenciáról van szó, melyet elhelyült csak jelezhetünk, de nem bizonyíthatunk) számos egyoldalúság jelentkezett, ami bizonyos esetekben tökéletes hallgatással párosult (az előbbire a nemzeti függetlenségi harcok egyoldalú bemutatása, az utóbbira a trianoni helyzet és következményeinek ignorálása a példa). Ugyanakkor az elmúlt évtizedek egyúttal azt bizonyítják, hogy a nemzeti vonatkozású témák jelentősége egyáltalán nem csökkent, sőt a negatív szelektív kezelés folytán

objektív jelentőségéhez képest mintha még nőtt is volna, aminek következtében a közgondolkodás kénytelen volt a *korábban forgalmazott* magyarázó sémákhoz folyamodni, melyek keveredtek a nem hazai tömegkommunikációs forrásokból származó sémákkal, s a személyes kommunikáció áramába kerülve lényegében spontán és befolyásolhatatlan módon monopolhelyzetbe hoztak egy, a szocialista nemzeti léttől idegen, illetve azzal összeegyeztethetetlen nemzeti tematikájú kultivációt. Az eszmék – még ha azok hétköznapi változatairól is van szó – nem ismernek légüres teret, márpedig a tér, éppen az objektív folyamatok következtében, igenis adott volt. Jelenleg tehát jelentős késéssel indul a nemzeti tematikájú intézményes kultiváció, melynek során nem egyszerűen az új helyzetnek megfelelő gondolkodási keretek kidolgozása és forgalmazása a feladat, hanem egyúttal a mulasztások okozta spontán folyamatok megállítása, korrigálása is szükségeszerű.

AZ ÉRZELMI POTENCIÁL

Mind az interjúk vizsgálatokból, mind a közvélemény-kutatási eszközökkel végzett vizsgálatokból az derül ki, hogy a megkérdezettekben homályosan és fogalmilag tisztázatlanul él egy nemzeti vonatkozású érzés, aminek gyökere feltehetően a nemzeti hovatartozásnak az önmeghatározásban játszott – kitüntetettésg tekintetében társadalmi réteghovatartozástól, szocializációs előzményektől, mikroszociális miliótól, személyiségtől és a konkrét helyzettől függő – szerepe. Már csak a hétköznapi megismerésre vonatkozó egyensúlyelvű szociálpszichológiai elméletek alapján sem várhatjuk, hogy ez az érzelmi alap ne legyen pozitív, hiszen az emberek önmagukról alkotott képe, az önkép egyenlege rendszerint pozitív, mely persze nem zárja ki, hogy az önkép egyes részei negatív vagy ambivalens színezetűek legyenek, sőt maga az önkép is negatív lehet bizonyos esetekben. Pozitív önkép esetében a pozitivitás természetesen ki kell hogy terjedjen a csoport-hovatartozásra.

Ha az érzelmi alapokra vonatkozó adatokat igazi jelentőségükben akarjuk értékelni, akkor azt mondhatjuk, hogy mivel olyan kérdéskörrel van szó, melyről a megkérdezettek elsősorban a *kérdés helyzetének* elvárásai folytán voltak kénytelenek elgondolkozni, ezek az adatok "névértékben" semmiképp sem fogadhatók el. Bár a kérdőíves felvételek során a nemzeti problematiká-

nak tulajdonított, személyesen vallott fontosságra vonatkozólag nem kaptunk (mert nem is kértünk) adatokat, az interjúk vizsgálatok alapján, valamint a józan mérlegelés folyamánaképp is arra a következtetésre jutottunk, hogy a vizsgálati személyeket sokkal jobban érdeklik élet-világuk számukra közvetlenül releváns tényei, a munka, a tanulás, az érvényesülés, a sport, az utazás, a család és más értékek, melyek realizálása tőlük maguktól is függ, és életútjukat közvetlenül befolyásolja.³³

A nemzeti hovatartozással kapcsolatos attitűd érzelmi (affektív) összetevőjének jelentőségét az adja, hogy felhívó jellegű helyzetekben (tömeg, sérelem, agresszió az identitás nemzeti vonatkozásában, előítéletesség észlelése) az egyes személyekben különben kifestültségű érzésmennyiség a helyzeti összefüggés ingermintái okán felfokozódik. Az érzelmi potenciál motivációs értéke ez esetben megnő, és éppen fellobbanása révén olyan viselkedéseket eredményezhet a személyben vagy a személyek tömegében, amely viselkedések bekövetkezésére az élet normális menetében egyébként nem számíthatnánk. Az affektív potenciál dinamikusan szemlélendő, mely – s ez többnyire nem vizsgálható körülmények közepette fordul elő – felfokozódása esetén beszükiti a döntési mezőt, háttérbe szorítja a racionális mérlegelés szempontjait, és a lappangás állapotából előlépve váratlan társadalmi mozgások, események lendkereke lehet.

A magyar önmeghatározás társadalmilag széles körű elevenségét figyelembe véve, az egyébként kis feszültségű érzelmi töltés oly mértékben képes bizonyos helyzetek következtében felhevülni, hogy a keletkező érzelmi túlsúly - habár ideiglenesen – elmoshatja a társadalmi-demográfiai változók mentén jelentkező különbségeket. Az érzelmi alap funkciója társadalmi méretekben elsősorban az, hogy homogenizálja a magukat magyarnak elgondoló, valló és érző személyek heterogén sokaságát.

Közvélemény-kutatási eszközökkel folytatott vizsgálatokban kétféle állítástípussal mértük a magyarság-érzés elterjedtségét. Az egyik állításcsoportot *affirmatív* állításoknak neveztük el. Ezek igenlő, helyeslő, pozitív érzelmi Irányt foglaltak magukba a magyarsággal kapcsolatosan. A másik állításcsoportot *averzív* állításokból állítottuk össze (mindkét esetben előzetesen felvett

³³ Rokeach értékesztjével végzett vizsgálatokban azt tapasztalták, hogy hazai főiskolás és egyetemista mintán a "Nemzetünk biztonsága" érték a 18 cél-érték közül sosem került be a felső kvartilisbe. A vezető cél-értékek a boldogság, a szerelem, a családi biztonság, a szabadság voltak. Somlai P., Csepeli Gy., 1980, Két érték-orientációs vizsgálat felsőoktatási intézmények végzős hallgatói körében. Felsőoktatási Kutatóközpont.

mélyinterjúk alapján), ezek támadták, elítélték, vagyis negatív irányt foglaltak magukba a magyarsággal kapcsolatban.

A következő affirmatív állításokat alkalmaztuk:

Minden okunk megvan büszkének lenni arra, hogy magyarnak születünk.

A Himnusz hallatára meghatódom. (Az ILV-kutatásban:

A Himnusz hallatára szinte mindig büszkeséget érzek.)

Jó érzés magyarnak lenni.

Az averzív állítások közé a következőket vettük föl:

Őszintén szólva, inkább szégyenlem, mint büszke vagyok arra, hogy magyarnak születtem.

A Himnusz engem teljesen közömbösen hagy.

Nekem tulajdonképpen mindegy, hogy magyar vagyok-e vagy más néphez tartozom.

A teljes lakossági mintán a következő eredményeket kaptuk ezekkel az állításokkal kapcsolatban, amikor az volt a feladat, hogy a megkérdezettek juttassák kifejezésre, egyetértenek-e az adott állítással vagy sem.

A teljes lakossági minta egyetértési arányai az affirmatív és averzív magyarság-állításokkal kapcsolatban (%-ban)

Affirmatív állítások				
	egyet- ért	nem ért egyed	nem tudja	összesen
jó érzés magyarnak lenni (n=919)	94	3	3	100
a Himnusz feletti meghatódás (n=919)	91	6	3	100
a magyarság feletti büszkeség (n=919)	82	15	3	100

Averzív állítások

a magyarság közömbös (n=919)	8	-	2	100
a Himnusz közömbös (n=919)	8	90	5	100
szégyen a magyarság miatt (n=919)	3	87	4	100
		93		

A fiatal-minta egyetértési arányai (%-ban) az affirmatív és averzív magyarság-állításokkal kapcsolatosan*

Affirmatív állítások

	na- gyon egyet- ért	egyet- ért	gyen- gén ért egyet	nem ért egyet	in- kább nem ért egyet	na- gyon nem ért egyet	össze- sen
jó érzés magyarnak lenni (n=813)	30	65	3	1	1	-	100
a Himnusz feletti büszkeség (n=812)	29	61	5	2	2	1	100
a magyarság feletti büszkeség (n=813)	23	62	6	5	3	1	100
Ave rzív állítások							
	na- gyon nem ért egyet	in- kább nem ért egyet	nem ért egyet	gyen- gén nem ért egyet	egyet- ért	na- gyon egyet- ért	össze- sen
a magyarság közöm- bős (n=811)	27	57	10	2	3	1	100
a Himnusz közömbös (n=815)	32	56	4	1	5	2	100
szégyen a magyarság miatt (n=815)	38	47	8	2	3	2	100

*A táblázat nem tartalmazza a "nem tudom"-mal válaszolókat, akiknek aránya egy állítás esetében sem haladta meg az 1,5%-ot.

A két táblázat összevetéséből látható, hogy a megkérdezettek mindkét mintában igen nagy arányban válaszoltak a kérdésre (az eleve arra utal, hogy az állítások tartalma mindenki számára érdekes és a vélemény-nyilvánítás szempontjából fontos). Az affirmatív állítások széles körű elfogadásából, valamint az averzív állítások széles körű visszautasításából láthatjuk, hogy a kérdések alkalmat adtak a megkérdezettek számára, hogy vélemény-nyilvánításukkal kifejezésre juttassák magyarsághoz való tartozásuk érzelmi relevanciáját.

A táblázatok még egy szempontból érdekesek. Ha a táblázatokban megnézzük "a magyarság feletti büszkeség", valamint a "szégyen a magyarság felett" tartalmú állításokkal kapcsolatos egyetértési, illetve az egyet nem értési arányokat, megállapíthatjuk, hogy mindkét mintán a megkérdezettek nagyobb aránya *utasította el* a "szégyen a magyarság miatt" tartalmú állítást, mint ahányan elfogadták "a magyarság feletti büszkeség" állítást. A teljes lakossági mintában a szégyent elutasította 93%, a büszkeséget elfogadta 82%. A fiatal-mintán a büszkeséget intenzíven elfogadta 23%, és a szégyent ugyanúgy elutasította 38%. (Mivel a fiatalok egyetértését más módszerrel mértük, itt nyilván csak az *intenzív* nagyon egyetért vagy nagyon nem ért egyet *fokozat* mérhető elemzésünk szempontjából.)

A magyar hovatartozás "büszkeség" érzelmi összetevője a jelek szerint negatív, támadó (sértő) ingerekre érzékeny, s az egyébként (hétköznapi helyzetekben) nem különösebben aktív érzelmi potenciál nyomban kiváltódik, mielőtt támadás, semmibevétel, negatív viszonyulás éri. Ez nyilván senkit sem lep meg, az érdekes és figyelemre méltó csupán az, hogy még a kérdéses "hivatalos" helyzete is alkalmas ilyen negatív hatásra fellépő reakció kiváltására. Akkor mire lehet képes egy valóságos élethelyzet, ahol emberek tömegeit éri ilyen hatás?

A NEMZETI ÉRZÉS MINT MEGÍTÉLÉS TÁRGYA

Survey-típusú vizsgálatainkban nemcsak az érzelmi potenciált mértük, hanem magát a fogalmat, a "nemzeti érzést" is megítélésre bocsátottuk. Mivel ez esetben nem a közvetlen élményről, hanem annak a személytől távolabb álló, ideologikus leképzéséről van szó, várható volt, hogy a válaszok kevésbé lesznek majd egységesek, mint a közvetlen érzelmi élményt kutató kérdések esetében.

A többség mind a teljes, mind a fiatal-mintában azzal értett egyet, hogy "nagy baj, ha a nemzeti érzés gyengül". Az egyetértők aránya a teljes lakossági mintában 70% (n=919), a fiatal-mintában 60% (n=823). A fiatalok tehát kisebb mértékben értenek egyet ezzel az állítással, mint a teljes lakosság. A különbség a másik két válasz-alternatíva esetében is szembetűnő: amíg a teljes minta 15%-a azzal értett egyet, hogy "különböző baj nem adódik abból,

ha a nemzeti érzés gyengül", addig a fiataloknak csak 9%-a volt ezen a véleményen. A teljes minta 5%-a ítélte "kifejezetten hasznosnak" a nemzeti érzés csökkenését, szemben a fiatalok 1%-ával. Még pregnansabban kiütöközik a teljes minta és a fiatal-minta közötti különbség, ha a nem válaszolók arányát hasonlítjuk össze: a teljes mintában a nem válaszolók aránya 10%, a fiatal-mintában 30%. Ezeknek az eredményeknek az összevetése alapján azt a következtetést szűrhetjük le, hogy a *fiatalok számára a "nemzeti érzés" fogalma kevésbé jelentésteremtő, véleményt aktivizáló tényező, mint a teljes minta számára.* Megjegyezzük, hogy a "nemzeti érzéssel" kapcsolatos válaszadás erősen függ mindkét mintában az iskolai végzettségtől. Ennek alapján úgy módosíthatjuk az előző következtetést, hogy a "nemzeti érzés" fogalma és fontosságának értékelése ideologikus jellegénél fogva kevésbé általános (s különösen nem az a fiatalok körében), mint a személyes szférában gyökerező "élmény-magvarság", de az iskolázott értelmiségi (vagy azok vonatkoztatási vonzás-körében élő) rétegek esetében korra való tekintet nélkül eleven problematika.

ÉRZÉSEK "NEMZETI SZÍNEKBEN"

A nemzeti érzés teljes feltárása pusztán kérdőíves módszerrel lehetetlen. A kérdőívek nyelve ugyanis szükségszerűen a válaszok nem kívánatos egységsülésének kedvez, mégpedig a kevésbé iskolázott, kidolgozatlanabb beszéd-módot használó rétegek körében. A mennyiségi eredmények ugyan nem hamissak, csak éppen a lakosság nemzeti témákra adott válaszainak "legkisebb közös nevezőjét" mutatják, s nem többet.

Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy a legkisebb közös nevező valójában milyen rejtett szerkezeteket tartalmaz, és a nemzeti érzés tárháza voltaképpen miből áll, finomabb elemzésre kell vállalkoznunk. Ebből a célból 1976-77-ben mintegy 60 egyéni és 20 csoportos (csoportonként 3 fős) interjút folytatunk huszoneves mezőgazdasági munkásokkal, ipari munkásokkal, valamint egyetemistákkal.

Első lépésben megpróbáltunk rétegek közötti különbséget bemutatni, ám kitént, hogy a minta kicsinyisége és az alkalmazott módszer ezt nem teszi lehetővé. Bármennyire az volt is a kutató benyomása, hogy mind az interjúhelyzet elvárásaihoz való igazodás mértéke, mind a megfogalmazott szöveg formája és

tartalma alapján érdemes lenne a társadalmi struktúra adta különbségek után nyomozni, a módszer kísérleti és problémafeltáró jellege ezt nem tette lehetővé. Így az a lehetőség maradt, hogy a válaszokat egy rejtett, mondhatnánk "nyelvtani" szerkezet megnyilvánulásaiként kezeljük, mely szerkezet a szövegek szerkesztésének módszertanát s a bennük egyáltalán megnyilvánuló tartalmakat határozza meg, függetlenül attól, hogy adott esetben ténylegesen milyen érzelmi elem nyilvánul meg.

Ez a szemlélet a nemzeti attitűd érzelmi töltését az egyén számára készen talált, társadalmilag kimunkált tárházként közelíti meg, amelyből a személy társadalmi állása, szerepei, szocializációs előzményei, személyiségképlete, valamint a konkrét helyzetben érvényesülő követelmények függvényében bizonyos elemeket lehívhat. Ily módon a konkrét szövegek szociológiai tényezőktől függő létrehozásában mutatkozó különbségek háttérbe szorulnak, és az lesz a kérdés, hogy egyáltalán miért beszélhetünk érzelmi megnyilvánulásokról a nemzeti hovatartozás kapcsán, és mi ezeknek a megnyilvánulásoknak a benső rendező elve.

A konkrét nemzeti attitűdök sajátosságait elismerve létezhet olyan egyetemes szabályozó szerkezet, amely minden lehetséges nemzeti attitűd érzelmi elemének kinyilvánítása esetében működik. Erre utal, hogy ha érzelmi tekintetben egyaránt színezett különböző szövegeket veszünk, melyekből "bianco csekként" előzetesen kikapcsoltuk a konkrét nemzetre való utalást, akkor az ily módon kipreparált szövegeket bármilyen nemzeti attitűd érzelmi elemének kiváltására tesszük alkalmassá. Tükrözi ezt például, hogy a Szózat, amely a magyar nemzeti attitűd érzelmi megfogalmazásának egyik ideáltípusa, a magyar név kicserélésével és a cseh név behelyezésével a csehek egyik kedvelt nemzeti dalává vált. Hasonló lehet a helyzet a különböző nemzetek himnuszaival is, amelyek nyilván meghatározott számú érzelmi elemkészletből gazdálkodva állítják elő az adott nemzet által saját szerűnek és egyedinek érzett szinképet. Százados asszociációkkal terhes nemzeti himnuszok esetében ez a megszerkesztettség nem annyira magától értetődő, mint a napjainkban születő vagy születni akaró harmadik világbeli új nemzeteknél, ahol az érzelmi töltés még távolról sem annyira természetes eleme a nemzeti attitűdnek, mint nálunk. E himnuszok (és a többi nemzeti jelkép) tankönyvizűsége szemmel látható. Példaképp idézzük Rwenzururn nemzeti himnuszát, melyet egy tanító, Isaga Mukirane írt 1962-ben, mit sem sejtve arról, hogy Rwenzururn nemzeti jogairól senki sem akar hallani:

Drága Rwenzururunk, drága Rwenzururunk,
Rwenzururunk, hozzád kiáltunk.

Mivé lettél?
 Mi voltál, döbbenünk rá,
 Sírunk.

Ezt az elvetélt himnuszt mintának tekintve látható a nemzeti hovatartozás érzelmi tárházának néhány szerkezeti jellegzetessége, melyek himnuszokban és hétköznapi szövegekben egyként megnyilvánulnak. Az érzés magátólértetődősséggé egyszerűsíti azt a gondolati módon megközelítve nagyon is bonyolult viszonyt, amely a személy és nemzeti csoportja között létesül. A magától-értetődőség azért oly kényszerítő, mert eleve – a megfelelő szocializációs előzmények megléte esetén – joggal feltételezi, hogy az egyén mélyen érdekelt a kérdésben. Ugyanis a szóban forgó nemzeti csoporthoz való tartozás azonosságérzetének s ezen keresztül énjének (a legfőbb magátólértetődésnek) szerves részét képezi, amely nélkül megbillenne az egyén önmaga létébe vetett megfellebbezhetetlen hite. Az érzés spontán, vagyis ha egyszer (tanítás, szocializálás útján) kialakult, gondolati ellenőrzés nélkül megfelelő alkalommal nyomban kiváltódik, és ezáltal természetesebbnek, ősbibnek tűnik, mint a hovatartozás gondolati építménye.

Az érzés, jóllehet individuális mélységekbe nyúlhat, mégis kollektív természetű. Az együttesség fokozza megjelenésének valószínűségét (megkönnyítve kiváltódását), másrészt ha mindenkiben megvan, együttes élményként fel is emelhet az individuális lét elesettségéből.

További szempont, amely az érzelmek kitüntetett jelentőségét hangsúlyozza a nemzeti attitűdben, hogy az érzelmi töltés nagyon jól kommunikálható. Ez alatt értjük a közlési kód egyszerűségét, félreérthetlenségét, alkalmazásának könnyűségét. Az érzelmeket kifejező kommunikáció egyben mindig valami gesztushoz, mozgáshoz, testtartáshoz kapcsolódik, s mindez önmagában is intenzívebbé teszi a kifejezni kívánt érzést. Színészek mondják, hogy ha valamilyen metakommunikációs úton kifejeződő érzelmet, félelmet, örömet, haragot stb. akarnak mutatni, akkor nem valamiféle lelki állapotra gondolnak előbb, hanem felveszik a megfelelő testtartást, mozgatják megfelelő izmaikat, és ezáltal utólag létrejön bennük a közölni kívánt érzelmi állapot. Nyilván nincs ez másképp a nemzeti hovatartozással kapcsolatos érzelmek kifejezésre juttatása esetében sem.

A másik oldal ezeknek a közléseknek az észlelése. A milyen könnyű létrehozni az érzelmi tartalmú közléseket, ugyanolyan könnyű azokat felfogni is. Érzelmi tartalmú közlemények útján (amelyeknek távolról sem kell feltétlenül beszédkódban foganniuk) könnyen kiválthatjuk az összetartozás, a hasonlóság és a rokonszenvedés benyomását, amiről sok társas helyzetben

nehezen tudnánk lemondani. Mindezek a tényezők együttesen jellemzik a nemzeti hovatartozás érzelmi háttérét, s indokolják az érzelmi töltés súlyát a hovatartozási attitűdben.

Milyen elemek létrehozására ad módot ez a háttér a pozitív érzelmi azonosulás kinyilvánításakor? A magunk részéről a válaszok tanulmányozása után három osztályba soroltuk az érzelmi töltés tárházának elemeit. Az első osztályt az érzelmi töltést természetessé alakító elemek alkotják. A második osztályba a működési elemek, végül a harmadik osztályba a léthelyzeti elemek sorolhatók.

A természetessé alakító elemek feladata a véletlen (vagyis a születés) által adott hovatartozás szükségszerűségének hangsúlyozása, mégpedig úgy, hogy a gondolatiságnak a műveletben nincs szerepe. Nagymérvű biztonságérzet, könnyed otthonosság az eredmény, melynek naivitása szembeszökő. A maguk elsődleges voltában nélkülözhetetlen elemek ezek. Zavaróvá ideologikus változataikban lehetnek, amikor a naiv élmény lebegése eltűnik, csak a kényszeres póz marad vissza. (Normális esetben az az érzés bujkál ezekben az elemekben, amit a Hargitán bűvő Ábel úgy fogalmazott meg, hogy valahol otthon kell lennünk a világban.)

Az interjúkból két részletet hozunk föl példának e természetessé alakító funkció működésére:

"Természetes és jó érzés, hogy magyar vagyok. Tehát, ha az ember itt él, érzi a magyar földet, a földet, ahol felnőtt, ahol nevelődött, rokonságot, a történelmet, amit ismert, amit megtanult, végignézett, ami végül is segítette, hogy ő lehetett..."

"Szóval ez olyan lenne, mintha semmi se lenne .. . olyan, mintha árvák lennének, mintha, hogy így fejezzem ki magam, mintha se szülő, se testvér, semmi rokonság, csak egyedül, ez olyan, ha nem tartozik sehová az ember. Hát, azt mégis érzi, hogy valahová tartozik."

Az otthonlét, a magátólértetődőség, a jóság, a megszokottság gyermekkorban megtapasztalt eredeti érzése összeolvad a nemzeti attitűd érzelmi elemével. Az összeolvadás a család közvetítésével megy végbe. Az magyarázhatja – habár a társadalmi kommunikációban is szívesen hangsúlyozott a családi és a nemzeti kötelékek hasonmésége -, hogy gyakran tapasztalható a társítás a család, a családtagok iránti szeretet és a nemzet, a nemzettel kapcsolatos dolgok iránti szeretet között:

"Miért van az, hogy az ember a saját anyját vagy apját jobban szereti, mint bárki mást az összes ember közül? Én azt hiszem, hogy ha jobban szeretem saját nemzetemet az összes többinél, nem azt jelenti, hogy többre tartom, csak jobban szeretem."

Sok hasonló megnyilvánulást lehetne még idézni, a lényeg azonban mind-egyikben ugyanaz: egyfajta elgondolhatatlansága, kizárása mindannak, ami választási lehetőséget képez az éppen adothoz képest. Ez képezi az alapot, melyre az érzelmi töltés pozitív elemei támaszkodhatnak.

A magátólértetődőség igazolása a működéselemekre hárul. Míg a magától-értetődőség csak az elemi jóérzés sajátosságával ruházza föl a hovatarozásában önmagát szemlélő embert, addig a büszkeség, az elfogultság, az önkényes válogatás működési elemei a jóérzést összehasonlításba ágyazzák, s nem egyszerűen a jóságot, hanem a különb voltot teszik meg kiindulási alappá. Ennek az érzésválfajnak is van naiv oldala, tapasztalatlanságból és illúziókból szőtt hiteles megnyilatkoztatása, ugyanakkor tagadhatatlanul benne rejlik a tekintélyelvű kritikátlan azonosulás veszélye is, azonban az utóbbi miatt az előbbit tagadni vagy jogosságát kétségbe vonni félrefogás volna.

"De az én barátaim büszkék arra, hogy magyarok. De nem úgy, hogy verjük a mellünket, hanem arról van szó, szeretjük, hogy magyarok vagyunk."

"Nem akarom összehasonlítani az Übermensch-elmélettel, de én büszke vagyok rá, örülök, hogy magyar vagyok."

Az elfogultság és rokonai, az előnyben részesítés, az elsőbbség-tulajdonítás, kivételezés mind a büszkeségérzet támpontjai. Az elfogultság révén gyűlik össze a hivatkozási anyag, amelyet fel lehet hozni a büszkeség indokaként. De még távolról sincs szó okoskodásról, magyarázkodásról, gondolatilag kimunkált öncsalásról, önigazolásról, vagyis a nemzeti attitűd gondolati eszköztárának igénybevételéről: az elfogultságból a tapasztalati lehetőségek korlátozása és súlyozása következik mindössze. Persze az ily módon szerzett tapasztalatok feldolgozásában könnyebben érvényesülhetnek a további torzítást elvégző gondolati eljárások.

A következő kijelentés hű példája az érzelmileg motivált előzetes válogatásnak, s báját az adja, hogy a kérdezett még tudatában is van öncsalásának: "Te, én sovíniszta vagyok. Ezt előre kell bocsátanom. Én úgy érzem, hogy . . . tudom, egy bagatell példa. Van két vers, egyiket magyar költő írta, a másikat egy mit tudom én, egy ... és a szívemmel érzem, hogy a másik szebb, de azért mégis azt nyilatkozom, hogy a magyar szebb. Így értem azt, hogy sovíniszta vagyok."

A szív mint az érzelmi töltés "szerve" – ez bizonyosan ősi megfogalmazás. A szívet a nemzeti hovatarozás érzelmi töltésével összekapcsolva a működés-osztály szinte minden változata létrehozható. Másrészt az előnyben részesítés,

a pozitív megkülönböztetés mint ösztönösnek tűnő, azaz gondolatilag igazolhatatlan jelenség szinte minden ingerre adott válaszban megnyilvánulhat, és meg is nyilvánul, mert az érzelmi töltés jellemző vonásai folytán a "szív tanácsait" követve jóval egyszerűbb és gyorsabb a cselekvés, mint a habozó értelem sugallataira figyelve.

A válogatás mint működéselem azt jelenti, hogy az embert az attitűd (esetünkben a nemzeti hovatartozással kapcsolatos attitűd) érzékennyé, fogékonyá teszi a neki megfelelő ingerek iránt. Az érzelmi töltés a maga lehatárolatlanságában örökös kielégületlenségben szenved: arra indítja az embert, hogy szüntelenül keresse azokat az ingereket, amelyek révén megnyilvánulhat, működhet. Mert bármennyire a természetesség látszatába vonja is az érzelmi töltés az embernek a csoportok világában elfoglalt helyét, végső soron elsődleges bizonyosságot sohasem ad, csak annak érzését, és ezáltal örökké magában rejti a "hátha nem?" borzongató kételyét. A kétely ellen pedig védekezésépp mindig újabb és újabb bizonyítékokra van szükség, melyek azután az érzelmi töltés pozitív egyenlegét hivatottak fenntartani.

"Szóval, ha a magyaroknak valami sikerül, világos, hogy jobban örülök, mint mondjuk, ha a hollandoknak sikerül."

"A legtöbb ember úgy van az ilyen dolgokkal, hogy messze van tőlük. Bármilyen rossz dolog van a világon, például Chilében, azt nem érzik át, messze van tőlük, az nem érinti őket, nem érint bennünket, sokan így vannak vele, nem foglalkoznak ilyesmikkel."

A válogatás külön esete a nemzeti jelképekkel szemben mutatott érzékenység. A jelképek a maguk látható voltában, tömény érzelmi jelentésükkel a kellőképpen szocializált egyének halmazából pillanatok alatt homogén tömeget tudnak teremteni.

"Aztán például, ha az ember meglát külföldön piros-fehér-zöld zászlót, jóleső érzés, hogy te is magyar vagy, s mi magyarok összefogunk, kicsit nagy szavaknak hangzanak, de így van."

A léthelyzeti elemek révén az egyén saját létezésének kérdései azonosulás vagy megvallás révén a csoport létezésének kérdéseivé is lesznek egyben vagy megfordítva: a csoport léte vagy nemléte az egyén létproblémájává válik.

"Én fontosnak tartom, hogy magyarnak valljam magam. Én úgy vagyok, hogy bizony ugyanolyan büszke vagyok, ha egy sporteredményt magyar ember ér el világvizonylatban, mint az a sportoló, aki elérte. Azt hiszem, mindenkinél így van ez."

"Én magyarnak születtem, és annak vallom magam. Ezt el kell viselni akkor is, ha olyan rétegbe kerülünk, ahol esetleg a magyarokat nem szeretik."

Mint a tárház előző két osztályánál, itt is látni kell a kettősséget. Normális esetben a hovatartozás valóban jelentheti szorongató léthelyzeti kérdések megválaszolását. Az egyén a maga életét – akár halálát – a közösségi létezés jeleként lobbanthatja csoportja tagjai elé, ez esetben azonban az érzelmi töltés tárházából vett léthelyzeti elemek csupán motivációs alapot jelenthetnek. Az értelmet adó jelentésteliség (például egy politikai személyiség demonstratív öngyilkossága, messze sugárzó gesztusa) közösségi megítélésekor a pozitív érzelmi elemek holdudvarába negatív elemek kerülnek, s a hovatartozás ellenőrzéses megvallása (esetleg követése) a gondolatíságba emelkedve nem nélkülözheti már a tragikumot.

Egyszerűbb – sajnos gyakoribb – a második változat: a szintiszta felmagasztalás, a magábafeledkezés érzése. Ilyenkor az érzelmi töltés léthelyzeti eleme magának a létnek a helyébe tolakszik, elhithetve az azonos hovatartozási attitűdöt osztók tömegével, hogy küldetésük, hivatásuk van, nem egyenként, hanem csoportonként léteznek, s históriába hajszolva őket, küldetésükön munkálkodva rendszerint ellenfeleik megsemmisítésének szörnyű programjához jutnak el.

Az érzelmi töltés pozitív pólusa, az igazoló természetű jóérzés ellenlábasa természetsszerűleg a negatív érzelmi pólus, a szintiszta tagadás. A tagadásban fogant szövegek – s következképpen a negatív érzelmi pólus, a gyűlölet, a kárhoztatás, ellenszenv körül kristályosodó szerkezet – különös tulajdonsága, hogy nem mást, csak más értékírányt állítanak fel, mint a pozitív érzelmi blokk. Míg a pozitív érzelmi töltés tárházából vett elemek önmagukban is tökéletesen megállnak, addig a negatív érzelmi pólust egyes-egyedül a pozitív pólus élteti, sőt, bizonyos mértékig fantomot is épít belőle, hogy önmaga létét indokolhassa. A szintiszta negativitást nem a pozitív érzésekkel való szembeszegülés, hanem az előfeltételek tagadása jelentené, mely esetben viszont mind a pozitív, mind a negatív érzések megmagyarázhatatlan érzéksalódások, lázalmok volnának.

Ezzel az állásponttal azonban, amely a nemzeti vonatkoztatás létjogosultságát kérdőjelezn meg, interjúinkban nem találkoztunk.

ETNOCENTRIKUS BEÁLLÍTÓDÁS

Vizsgálataink egyik tanulsága, hogy amint kötetlenebb kutatási módszert alkalmaztunk, például az egyéni és a csoportos interjú módszerét, a kapott szövegekben rendkívüli nehézséget okozott a tankönyvekben oly elegánsan elkülönített érzéseket, sztereotípiákat, attitűdöket, értékeket, nézeteket, előítéleteket, véleményeket tükröző szövegrészletek elkülönítése.

A survey-típusú vizsgálatokban a kérdőív előre megadott sémája az elkülönítést ugyan megkönnyíti, azonban a valóságban a nemzeti tematikájú hétköznapi gondolkodás tömörszerű, s csak az elemzés teszi lehetővé az affektív és a kognitív oldal éles megkülönböztetését.

Az idevágó szociálpszichológiai irodalom a sztereotípiákat Lippman nyomán a "fejünkben levő képeknek" tekinti, melyek társadalmi csoportonként és koronként konszenzuálisak, és főként ismereti funkciót töltenek be, ám saját vizsgálataink alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a sztereotípiáknak – bárha szavakban fogalmazódnak meg – nem annyira leíró, mint inkább értékelő, az etnocentrikus beállítódást tápláló szerepük a lényeges.

A40-esévek második felében végzett, több nemzetre kiterjedő sztereotípiavizsgálatokban (Buchanan és Cantril, 1949) egyértelmű eredmény volt, hogy a vizsgálatokban részt vevő nemzetek minta-sokaságai a felkínált jelzők között oly módon válogattak, hogy önmagukról *pozitív képet* (autosztereotípiát) alakítottak ki. A második világháború befejezése óta alig telt el pár év, de a megkérdezett németek is (a többi nemzet tagjaihoz hasonlóan) *békeszeretőnek* jellemezték önmagukat, amit – ha a tárgyi igazsághoz ragaszkodunk – az adott történelmi helyzetben mindenképpen kétellyel kell fogadnunk.

Úgy véljük – s ez az újabb kísérleti szociálpszichológiai vizsgálatok eredményeivel egybevág -, hogy a sztereotípiák *igazoló* funkciót látnak el az egyes nemzeti csoportokat leírva, következésképpen igazságtartalmuknál fontosabb tudásszociológiai jelentésük: a saját csoporttal kapcsolatos pozitív érzelmek fenntartása s az idegen csoportokkal kapcsolatos érzelmek negatív irányú kanalizálása.

Középiskolás korú fiatalokkal folytatott kísérleti jellegű vizsgálatunk során a fiataloknak a Levine és Campbell (1972) által leírt "általános autosztereotípiát", valamint az "általános heterosztereotípiát" kínáltuk fel abból a célból,

hogy állapítsák meg a sztereotipikus leírások *találó* vagy *nem találó* voltát a magyarokra és más nemzeti csoportokra nézve.³⁴

Az autosztereotípiát a következőképpen hangzott:

"Büszkék vagyunk magunkra, megbecsüljük történelmünket, és ápoljuk dicsőséges hagyományainkat. Kitartóak és hűségesek vagyunk. Becsületesek és megbízhatóak vagyunk egymás közt, de nem dőlünk be az idegenek trükkjeinek. Bátrak vagyunk, és az emberi haladást szolgáljuk. Felkelünk saját jogaink védelmében, megvédjük, ami a miénk, és nem engedjük, hogy kiforgassanak abból, ami jogosan illet meg bennünket. Békeszeretőek vagyunk, szeretjük az embereket, csak ellenségeinket gyűlöljük. Tisztességesek, becsületesek és vendégszeretőek vagyunk."

A heterosztereotíp leírás a következőképpen alakult:

"Önzök, és csak magukra gondolnak, mindenki másnál saját magukat tartják a legtöbbre. Összetartoznak, és másokat kirekesztenek maguk közül. Becsapnak másokat, amint csak lehetőségük nyílik rá. Amikor az idegenekről van szó, nincs bennük erkölcsi fék. Erőszakosak és terjeszkedők, lehetőség szerint mások rovására terjeszkednek. Gyűlölködnek, és becstelének."

Az autosztereotípiát a többség (62%, n=173) találónak ítélte a saját nemzeti csoportra. Nem volt találó 13% szerint, 25% pedig "nem tudom"-mal reagált a meglehetősen elfogult leírásra. Ez az adat összhangban van a saját nemzeti csoport pozitív értékelésére vonatkozó, már közölt eredményekkel. (Más népek esetében az autosztereotípiát találónak velők aránya nem haladta meg a 30%-ot.)

A heterosztereotípiát a saját csoportra nézve elutasítók aránya magasabb, mint az autosztereotípiát elfogadók aránya. Ez is összhangban van korábbi megállapításunkkal, miszerint a negatív inger erősebb pozitív hatást vált ki a saját csoport védelmében, mint az eleve pozitív inger. A megkérdezettek (n=173) 77%-a utasította el a magyarokra nézve a negatív heterosztereotípiát, elfogadta 1%, és "nem tudom" választ adott 22%. (A többi, idegen nemzeti csoport esetében a válaszadók jelentős arányban az egyes nemzeti csoportokkal szemben táplált attitűdtől nem függetlenül, persze, találónak ítélték a heterosztereotípiát.)

Az auto- és heterosztereotípiát együttes tulajdonítási mintái alapján szerkesztettünk egy *etnocentrikus sztereotípiá-indexet*. Az index megszerkesztésekor azt vettük figyelembe, hogy a válaszadók mennyire következetesek

³⁴ A mintát két alkalommal kérdeztük, az első alkalommal az autosztereotípiát tartalmazta a kérdőív, majd három héttel később, a második kérdés alkalmával a heterosztereotípiát odaitélését néztük.

abban, hogy az autosztereotípiát a saját nemzeti csoportjukra nézve elfogadják, és ugyanakkor a heterosztereotípiát elutasítják.

Senki sem volt, aki az autosztereotípiát nem tartotta érvényesnek a magyarokra nézve, miközben a heterosztereotípiát találó leírásnak minősítette volna a magyarok vonatkozásában. A minta fele (51%) az etnocentrikus mintához leginkább közel eső szabvány variánst mutatta: miközben az autosztereotípiát elfogadták, a heterosztereotípiát elutasították a magyarok találó leírásaképpen. Logikai következetlenség, a vizsgálathoz való komolytalan hozzáállás jele lehetett volna, ha valaki egyszerre tartotta volna találónak a magyarokra nézve az autosztereotípiát és annak ellenkezőjét. Ilyen válaszadó nem akadt a mintában.

A minta 10%-a vélekedett úgy, hogy *egyik sztereotípiát sem találó*, feltehetően ez a válaszalakzat közelíti meg leginkább az etnocentrikus beállítódás hiányára utaló *toleráns* attitűdöt. A válaszadók 8%-a szerint az autosztereotípiát találó a magyarokra nézve, de ugyanakkor a heterosztereotípiáról "nem tudom"-mal nyilatkoztak. 13% reagált "nem tudom"-mal az autosztereotípiára, ugyanakkor elutasította a heterosztereotípiát a magyarok "találó" leírásaként. Végül 18% úgy oldotta meg a dilemmát, hogy mindkét sztereotípiát kapcsán "nem tudom"-ot válaszolt.

AUTOSZTEREOTÍPIÁK

A 70-es évek elején végzett TK-vizsgálatok is kutatták már, hogy a közvéleményben miként élnek a magyarokra vonatkozó sztereotípiák. Mint ez várható volt – mind a hétköznapi, mind a tudományos feltevések értelmében –, a válaszadók nagyobb százaléka tartotta számon a magyarok pozitívumait, mint ahányan a magyarok negatív vonásait említették.³⁵ Az említett tulajdon-

³⁵A helyzet változatlanságára utal, hogy az 1979-es országos fiatal reprezentatív mintán végzett vizsgálatunk alkalmával a megkérdezettek 60%-a nem említett példát azzal kapcsolatosan, hogy "valakinek szégyellnie kell azt, hogy ő magyar". Míg amikor arra kellett példát mondani, hogy mikor kell büszkének lenni arra, hogy valaki magyar, a megkérdezetteknek 26%-a nem említett példát (n=858). Ha feltételezzük, hogy mind a szegyenletes, mind a büszkeségre okot adó példák azonos arányban állnak rendelkezésre, ebben az adatpárban a saját csoport iránti pozitív affektivitás szelektív hatását kell látnunk.

ságok számát tekintve megállapítható volt, hogy a pozitív tulajdonságok mennyisége meghaladta a negatív tulajdonságok mennyiségét. Amikor zárt formában tették föl a "milyen tulajdonságok jellemzik a magyarokat" kérdést, melynek megválaszolása során minden egyes pozitív-negatív jelzőpár esetében egy ötfokú skálán kellett megjelölni a magyarokra nézve jellemzőnek tartott tulajdonság mértékét, az eredmények szerint kivétel nélkül *pozitív* konnotációjú tulajdonságok kerültek említésre.

Húsz tulajdonságpárt kínáltak a vizsgálati személyeknek, mindegyik párt egy-egy ötfokú skála két végpontjaként, hogy a jellemzések számszerűsíthetők legyenek, ötössel jelölve az ellenpárok pozitív, egyessel pedig a negatív végpontját. A skálamértékekből átlagot számolva a tulajdonságpárok alábbi rangsora alakult ki (a listában mindig a "pozitív" oldalt tüntetjük fel)³⁶:

Tulajdonság	Átlag
vidám	4,57
barátságos	4,56
hazafias	4,55
hüség	4,48
bátor	4,48
szorgalmas	4,45
eszes	4,29
bizakodó	4,22
művelt	4,14
nyílt	4,12
áldozatkész	4,11
büszke	4,07
összetartó	4,02

³⁶ In: Hunyady Gy., Hann E., Lázár G., Pörzse K., 1974., Nézetek a hazafiságról, a magyarságról és az internacionalizmusról. Bp. Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

Tulajdonság	Átlag
egyenes	4,00
erős	4,00
politizáló	3,89
következetes	3,69
alapos	3,67
békés	3,60
higgadt	3,55

A 70-es évek végén végzett survey-típusú vizsgálatokban a sztereotípiák után nyomozó kérdéseket a fenti tapasztalatok alapján arra használtuk föl, hogy felmérjük a saját nemzeti csoportra vonatkozó attitűd affektív alapjait.

Mind az országos reprezentatív mintán, mind a fiatalok országos reprezentatív mintáin végzett kutatásaink azt bizonyították, hogy a saját nemzeti csoporthoz való pozitív érzelmi irány domináns – habár nem egyeduralkodó – a lakosság körében. E reprezentatív vizsgálatok a pozitív irányon kívül az affektivitás egyéb változatainak léteére is felhívták a figyelmet.

A következő kérdést tettük föl: "Véleménye szerint a magyarok milyen tulajdonságokkal jellemezhetők leginkább?" A válaszadókat egyáltalán nem biztattuk válaszadásra, mert úgy véltük, hogy a válaszadói hajlandóság vagy aktivitás egyúttal azt is jelzi majd, hogy a megkérdezettek mekkora része képes és hajlandó általános jellegű megállapításokra a magyarokkal kapcsolatosan.

A válaszok feldolgozása során pozitív érzelmi elemre utaló válasznak minősítettük, melyben negatív vonás nem, de pozitív vonás előfordult. Negatív érzelmi elemre utaló válasznak minősült az, amelyben pozitív vonás nem, de negatív vonás előfordult. Ellenőrzéses válasznak az minősült, melyben pozitív és negatív vonások említésére egyszerre sor került. Közömbös érzelmre utaló válasznak azt tekintettük, ahol a válaszban szereplő vonás értékírányultságát nem lehetett eldönteni.

Három alkalommal néztük meg, hogy a válaszok miként alakulnak a kód-szemponatok szerint. 1977-es nyári vizsgálatunkban az országos teljes mintán belül arányosan kialakított egyik almintának feltéve a kérdést igen nagy válaszadói aktivitást tapasztaltunk: a megkérdezettek (n=488) 81%-a mondott valamilyen affekcióra utaló véleményt a magyarokkal kapcsolatosan. A véleményt mondók többsége (65%) pozitív érzést táplált a magyarok iránt. Törédék adott (8%) negatív érzésre utaló választ, míg 19% ellenőrzéses, azaz pozitív és negatív elemet egyaránt tartalmazó választ adott. 8% közömbös állásponton volt.

1977-es országos fiatal-mintánkban a megkérdezettek szintén nagy aktivitást mutattak a válaszadásban. Mindössze 9%-uk (n=815) nem válaszolt. A válaszadók többsége (74%) válaszában csak pozitív vonásokat említett. Csak negatív vonásokat említett 4%. 20% adott ellenérzéses választ. Közömbös állásponton volt 2%.

1979-es vizsgálatunkban országos fiatal-mintán hasonlóképpen alakultak az arányok. A megkérdezettek 12%-a (n=858) nem válaszolt a kérdésre. A válaszadók többsége (79%) pozitív kicsengésű választ adott. A negatív érzések aránya 7% volt. Az ellenérzéses válaszok aránya 14% volt. Közömbös álláspont nem akadt.

Mindhárom felvételünk közös tendenciája a nagyfokú válaszadói aktivitás, melyet egy esetben (az 1977-es, fiatal mintán végzett vizsgálat alkalmával) a *kérdés módszere* változtatásával külön is megvizsgáltunk.

A magyarokkal kapcsolatos érzés felderítését lehetővé tevő kérdést ekkor két formában tettük föl. A minta egyik felének szójegyzék kíséretében tettük föl a kérdést, és a listáról kellett a megkérdezettnek kiválasztania, hogy mely tulajdonságokat tartja jellemzőnek a magyarokra (a listán olyan jelzők szerepeltek, mint például rosszindulatú, pontos, széthúzó, becületes, lusta stb.). A minta másik felének szójegyzék nélkül tettük föl a kérdést. A kétféle kérdezési módszerrel a módszer hatását kívántuk megismerni a vizsgált attitűd előhívhatósága szempontjából.

A magyarsággal kapcsolatos érzelmi elemek előfordulása a fiatal-mintában,
a kérdezési módszer függvényében

Érzelmi elemek	Nyitott szójegyzékkel történő kérdés	Zárt szójegyzék nélküli kérdés
pozitív	59	76
negatív	7	1
ellenérzéses	15	21
közömbös	3	2
nincs válasz	16	

A két kérdezési módszer közötti különbség elsősorban a nem válaszolók arányában jelentkezik. A nyílt módszer esetében alacsonyabb a pozitív érzelmi elemmel rendelkezők aránya, mint a zárt módszer esetében, de a nyílt módszer jobban kedvez azoknak, akik a magyarok jellemzésekor csak negatív vonásokat emelnek ki. A zárt módszerben talán azért nagyobb a pozitív érzelmi elemmel rendelkezők aránya, mint a nyílt módszerben, mert a zárt mód-

szer révén a megkérdezettek inkább hajlamosak a válaszadásra, mint a nyílt módszer révén. Így azután, akik a nyílt módszerben "nem tudom" választ adtak volna, a zárt módszerben pozitív affektív elemre utaló válaszlehetőség mellett döntöttek. (Lévéen ebben a módszerben az a "legkényelmesebb" válasz-alternatíva.)

A TUDATI FESZÜLTÉG OLDÁSA ÉS FOKOZÁSA

A magyarsággal kapcsolatos érzelmi elemre kifejtett hatás tekintetében vizsgáltuk az életkor, a lakóhely és az iskolai végzettség változóit. Az 1977-es teljes lakossági mintán nyílt kérdésezést alkalmaztunk, az 1977-es fiatal-mintán a nyílt kérdézési módszer kontrolljaként zárt kérdézési módszert is használtunk, az 1979-es fiatal-mintán megint csak nyílt kérdézzel dolgoztunk. Elsőként nézzük meg a teljes lakosságot reprezentáló mintán kapott adatokat.

A magyarok iránti érzelmi elemek életkor szerint az 1977-es teljes mintában (%-ban)[#]

Érzelmi elemek	25 évesnél fiatalabb n=45	25-30 éves n=28	31-40 éves n=84	41-50 éves n=107	51-60 éves n=72	60 évesnél idősebb n=61
pozitív	53	54	64	64	70	77
negatív	4	36	10	11	7	8
ellenérzéses	33	10	21	17	15	8
közömbös	10		5	8	8	7
összesen:	100	100	100	100	100	100

A magyarok iránti érzelmi elemek lakóhely szerint az 1977-es teljes mintában (%-ban)*

Érzelmi elemek	Főváros n=80	Vidéki város n=133	Falu n=183
pozitív	62	60	71
negatív	12	10	5
ellenérzéses	24	23	15
közömbös	2	7	9
összesen:	100	100	100

A magyarok iránti érzelmi elemek az iskolai végzettség szerint az 1977-es teljes mintában (%-ban)*

Érzelmi elemek	Befejezetlen ált. iskola n=146	Általános iskola n=162	Közép- és felsőfokú végzettség n=89
pozitív	73	68	49
negatív	6	9	11
ellenérzéses	11	17	34
közömbös	10	6	6
összesen:	100	100	100

* A táblázat adatai a nem válaszolókat nem tartalmazzák.

Az idősebbek (50 éven túliak), a falusiak, valamint az alacsonyabb iskolai végzettségűek (1-7 osztály, illetve 8 osztály) körében rendre magasabb azoknak az aránya, akik a magyarok tulajdonságaira nyitott formában rákérdező kérdésre olyan választ adnak, mely kizárólag pozitívumot tartalmaz.

Ezzel szemben a fiatalabbak (30 éven aluliak), a városiak, valamint a közép- és felsőfokú végzettségűek körében rendre emelkedik azoknak az aránya, akiknek a magyarokra vonatkozó véleménye egyszerre tartalmaz pozitívumokat és negatívumokat (vagyis ellenérzéses).

Az idősebbek, a falusiak, valamint az alacsonyabb iskolai végzettségűek csoportjaiban kisebb gyakorisággal fordulnak elő a magyarok csak negatív tulajdonságait számon tartó válaszok, mint a fiatalabbak, városiak és közép- vagy felsőfokú végzettségűek csoportjában.

A következőkben nézzük meg azokat a táblázatokat, melyek a fiatalok magyar érzelmi elemeire vonatkozó adatokat mutatják a lakóhely és az iskolai végzettség függvényében.

A magyarsággal kapcsolatos érzelmi elemek előfordulása a kérdéses módszere és a lakóhely típusa szerint az 1977-es fiatal-mintában (%-ban)**

Érzelmi elemek	Budapest		Vidék		Község	
	Ny	Z	Ny	Z	Ny	Z
	n=88	n=96	n=100	n=119	n=143	n=184
pozitív	59	55	70	80	83	87
negatív	26	1	24	12	11	13
ellenérzéses	15	44	6	8	6	

** A táblázat %-ra átszámított adatai csak a valamilyen irányú affektív elemmel rendelkezők arányát mutatja az egyes alcsoportokon belül, a közömbösöket és a nem vála-

A magyarsággal kapcsolatos érzelmi elemek előfordulása a kérdéses módszere
és az iskolai végzettség szerint az 1977-es fiatal-mintában (%-ban)*

Érzelmi elemek	8 általános		8 általános + szakma		Középiszkola		Egyetem v. főiskola	
	Ny	Z	Ny	Z	Ny	Z	Ny	Z
	n=108	n=147	n=90	n=104	n=69	n=100	n=23	n=24
pozitív	81	80	69	81	73	76	(57)	(58)
negatív	5	2	11	19	9	24	(13)	(42)
ellenérzések	14	18	20		18		(30)	
összesen	100	100	100	100	100	100	100	100

* A táblázat %-ra átszámított adatai csak a valamilyen irányú affektív elemmel rendelkezők arányát mutatja az egyes alcsoportokon belül, a közömbösöket és a nem válaszolókat leszámítottuk.

A lakóhely urbanizáltsági fokának mérséklődésével nő a pozitív érzelmi elemmel rendelkezők aránya. Másfelől az urbanizáltság! fok csökkenésével együtt fogy azoknak az aránya, akik negatív vagy ellenérzések elemmel rendelkeznek. A zárt módszer csak a vidéki városokban és a falvakban növeli meg a pozitív elemmel rendelkezők arányát a nyílt módszerrel kapott adatokhoz képest. Az ellenérzések arányát viszont a fővárosban növeli jobban a zárt módszer, és kevésbé hat ebben a tekintetben a módszer a vidéki városokban, valamint a falvakban élő megkérdezettekre.

A pozitív elemeket emlegetők aránya az iskolai végzettség növekedésével fokozatosan csökken. Ezzel szemben nő a negatív és az ellenérzések elemekkel rendelkezők aránya. A zárt kérdésmódszer csak a 8 általános iskolai végzettségű és szakmunkásvizsgával rendelkezők körében emeli meg számottevően a pozitív elemeket vallók arányát. Ugyanez a módszer az egyetemi és főiskolai végzettségűek körében emelte meg leginkább az ellenérzések válaszok (amúgy is magasabb) arányát.

A magyarsággal kapcsolatos érzelmi elemek előfordulása iskolai végzettség szerint az 1979-es fiatal-mintában (%-ban)

Érzelmi elemek	8 ált. alatt n=42	8 ált. n=265	8 ált. +szakma n=194	Középiszk. n=212	Egyetem v. főiskola n=28
pozitív	83	80	81	76	68
negatív	10	6	7	7	7
ellenérzések	7	14	12	17	25
összesen	100	100	100	100	100

Az 1979-es vizsgálat során nemcsak az iskolai végzettség szerinti tendenciák alakultak hasonló módon, mint a korábbi két vizsgálatban, hanem az életkori és az urbanizációs változók hatásai is hasonlóak. Az életkor növekedésével emelkedik az ellenérzések előfordulási gyakorisága (14-18 évesek körében 11%, n=201; 25-30 évesek körében 15%, n=323) csakúgy, mint a lakóhely urbanizáltsági fokának emelkedésével (fővárosiak körében az ellenérzésekességgel 16%-os, n=162; községek körében 12%-os, n=310).

Miért nő az ellenérzések gyakorisága egyes szociológiai-demográfiai tényezők függvényében? Adataink bontása nem engedi meg, hogy az egyes tényezők, az életkor, a lakóhely, az iskolai végzettség hatásait e tekintetben elkülönítve vizsgáljuk. Feltevésszerűen azt mondhatjuk, hogy mindhárom változó külön-külön is hatást gyakorolhat az ellenérzésekességre, de egymást erősítő, illetve kioltó hatásaiak természete nem ismeretes.

Mindhárom változó esetében közös lehet, hogy a nemzeti hovatartozás csak egynek tűnik a lehetséges hovatartozási alternatívák közül, s ilyen körülmények között megnő a *választás* jelentősége. Márpedig minél nagyobb választási szabadsággal rendelkezik az ember, annál inkább megengedhetőnek tekintti a maga számára, hogy elfogulatlanabb, ambivalensebb, ha úgy tetszik *fanyalgóbb* legyen a saját csoportjával szemben anélkül, hogy elutasítaná. A tudati feszültség mérséklődésére vonatkozó egyensúly-elmélet alapján azt várhatnánk, hogy minél nagyobb a választási lehetőségek száma, annál erősebb a keletkező tudati feszültség, s következésképpen annál erősebb a feszültség mérséklésére indító készletés (Festinger, 1957). Vizsgálatainkban viszont ennek éppen fordítottját tapasztaljuk, nemhogy csökkenne, hanem az ellenérzések elem bevezetésével egyenesen nő vagy legalábbis állandósul a feszültség. Ez valószínűleg azzal függ össze, hogy a nemzeti csoport mint választási lehetőség az identitásban játszott kitüntetett szerepénél fogva a fiatal felnőttek, urbanizáltabb körülmények között élők és magas iskolai végzettségűek körében elszakad érzelmi gyökérzetétől, és *gondolati* élménnyé válik. A gondolatiság nyersanyaga az alternatívák keresése, a problematikuság, a többoldalú (kritikát is magába foglaló) látásmód, a folyamati jelleg, mely nem ismeri az érzelmi befejezettséget. Ilyen körülmények között a feszültség-oldás által létrehozott feltétlenül pozitív nemzeti attitűd zavaró, s helyébe az ellenérzésekességet által táplált feszültség-keresés lép (Angelusz-Csepeli, 1982).

Az ifjúkor azért kedvezhet a feszültség keresésének, mert az élet világos feggel átélte első évtizedében (20 és 30 év között) az emberek fogékonyak az ellentmondásokra és ellenérzésekre, keresvén azokat az értékeket (sokszor az

előző generációk által közvetített értékek ellenében), melyeket érvényesnek fogadnak el. Másrészt a fiatal felnőttek szocializációjában a nemzeti hovatartozással kapcsolatos üzenet eleve kisebb súllyal esett latba (különösen, ami az iskolát és a tömegkommunikációs eszközöket illeti), s ami elért hozzájuk, azt távolról sem jellemezte az az egysíkú, ellentmondásmentesre satírozott, feltétlen pozitivitást árasztó magyarság-kép, mely az idősebbek szocializációjában elevenen hatott.

Az urbanizációs változó is kifejt feszültség-fokozó hatást. A fővárosi életmód relativizálja a saját nemzeti csoport kizárólagos értékelését, hiszen a főváros mint interakciós szintér abban is különbözik a kisebb urbanizáltsági fokú településektől, hogy számos alternatív csoporthovatartozást szegez szembe az egyénnel, bő választékot kínál más kultúrák értékeiből, szokásai-ból, relativizálva ezáltal a nemzeti hovatartozást a tapasztalat jogán, megkönnyítve az ellentmondásmentes pozitív attitűd feladását.

Az iskolai végzettség növekedésével arányosan az ember társadalmi környezetének differenciáltabb látásmódjára képes, s ezt a képességet a magasabb iskolai végzettség okán a társadalomban elfoglalt hely objektíve ki is kényszeríti. A társadalomról kialakított tudáskészletben a nemzeti csoport ilyen körülmények között már csak egynek tűnhet a hovatartozási alternatívák közül. Kevésbé jelent "természet adta" köteléket, mint az alacsony iskolai végzettségűek szemében. Az egyén számára önmaga léte is kevésbé tűnhet problémátlanak. A kettős bizonytalanság nem teszi lehetővé a magas iskolai végzettségűek számára a többség számára kínáló szabvány racionalizációs mechanizmusokat. A "ki vagyok én?" kérdésre kapott, társadalmilag kidolgozott és felkínált válaszok után kérdőjelet téve a kiegyensúlyozott attitűd helyébe kiegyensúlyozatlan, feszült attitűdöt állítanak, folyamattá változtatva azt, amit a többség eleve adott eredménynek tart. És éppen folyamatszerűségében tudják átélni a hovatartozást, egyszerre kötődve és oldódva.

Ez a feszültséggel terhes kötődés, a szenvedésbe oltott öröm az alapja a kíméletlen igazmondásnak, illúziómentességnek, a napi realitásokon túlmutató történelmi realitás-érzéknek, melyre történelmünk valóban nagy alakjai bőven nyújtanak példát. Önmarcangoló feszültség-keresésük a disszonancia-redukáló többség számára mindig is idegen volt, s az utókor, ha elfelejteni nem tudja őket, hát meghasonlásmentessé merevített szobrukba öli a magyarság miatt érzett fájdalmukat.

NEMZETI TÉMÁJÚ GONDOLATI ELEMEEK

Míg a nemzeti attitűd érzelmi eleme változó mértékben aktualizálódó potenciálként jellemezhető, addig a gondolati (kognitív) elemek terjedelme és struktúrája nélkülözi a rugalmasságot. Behatárolt azoknak a jelenségeknek és történéseknek a köre, melyekről egyáltalán nemzeti vonatkozású ismeretek alkothatóak. Még a legátfogóbb és legrészletesebb etnocentrikus ideológiai építmények is – melyek a hétköznapi tudatba leszivároghva szükségszerűen veszítenek teljességükből – kénytelenek belenyugodni abba, hogy mind magyarázó-igazolóló, mind ismereti funkciójuk illetékességi köre bizonyos területekre nem terjed ki, illetve csak észlelt hitelességük rovására terjeszthető ki. Innen adódik teljes inkompetenciájuk a természettudományok területén, valamint mindazokon a társadalomtudományi területeken (például közgazdaságtudomány, régészet), ahol az ismeretek bizonyításához nem elegendő a csoportohovatartozás központi értékének "ultima ratió"-jára való hivatkozás, hanem az emberi megismerés egyetemes szabályai vannak érvényben. Úgy tűnik, hogy az etnocentrikus ismeretrendszerek történelmi perspektívában feltétlenül visszazorulóban vannak. A természettudományi ismeretek bizonyítása során ma már abszurditás volna vallási vagy nemzeti csoportok értékeire, illetve hittételeire hivatkozni, de egyre inkább szűkül azoknak a társadalomtudományi területeknek a köre is, ahol az etnocentrikus ismeretrendszerek leplezni tudják azokat a csoportérdekeket, melyek szükségszerűen torzítják és meghamisítják állításaink igazságát.³⁷ Utóbbi vonatkozásban különösen nagy jelentősége van a marxista társadalomelmélet episztemológiai alapelveinek, melyek *következetes* alkalmazása lehetetlenné teszi bármilyen – vallási, nemzeti, regionális – etnocentrikus elem felvételét a társadalomtudományok illetékességi körébe tartozó területekre vonatkozó ismeretrendszerekbe.

Amíg azonban az etnocentrikus ismeretrendszerek képzésének fennállnak a társadalmi feltételei, vagyis a másodlagos társadalmi nagycsoportok (nemzetek, vallási csoportok stb.) szociológiai és szociálpszichológiai realitást képeznek, szükségszerűen léteznek etnocentrikus ideológiai tételrendszerek is, melyek szüntelenül kísérleteznek elvesztett illetékességi köreik visszaszerzésével.

³⁷Jóllehet meg kell állapítanunk, hogy például éppen a régészet területén még ma sem ismeretlenek az olyan etnocentrikus ihletésű vizsgálatok, amelyek bizonyos "történeti jogok" igazolását felvállalva nem hagyják befolyásoltatni magukat a tudományos objektivitástól.

Történelmileg belátható időn belül a hétköznapi életbe vetett ember számára az emberiséghez való tartozás nem válik életét szabályozó és magyarázó közvetlen attitűddé, s már csak ezért sem valószínű, hogy az etnocentrikus ismeretrendszerek végképp kiszoríthatóak lesznek a hétköznapi gondolkodásból. Az ember a nemzeti csoport tagjaként, éppen nemzeti attitűdje kognitív elemeit alkalmazván, a számára közvetlen tapasztalat folytán nem adott világ jelenségeire reagálni képes, véleményeket alkothat, melyeket kiértékelvén, a hozzá hasonló attitűddel rendelkezők véleményeivel hasonlít össze. Ez a nagycsoport méretű véleményösszehasonlítási folyamat az, ami hétköznapi szinten – a kultivált mintán túl – fenntartja az etnocentrizmust, s innen adódik, hogy Sumner meglehetősen időtlenített etnocentrizmus-meghatározása hétköznapi vetületben *hic et nunc* minden nemzeti csoportra érvényes: "Mindegyik csoport saját büszkeségét és hiúságát táplálja, felsőbbrendűnek tartja magát, magasztalja saját isteneit, és megvetéssel tekint a kívülállókra. Mindegyik csoport az hiszi, hogy az ő viselkedési szokásai az egyedül helyénvalók, és ha azt veszi észre, hogy a többi csoportnak más szokásai vannak, azok nevetésre ingerlik."³⁸

TÖRTÉNELMI TÉNYÍTÉLETEK

Az etnocentrikus látószög szükségszerűen eltorzítja a nemzeti történelmet a maga objektív valóságában. Az időbeli létezés a saját nemzeti csoport és az idegen nemzeti csoportok harmóniáinak és konfliktusainak a krónikájára redukálódik, melyen belül a saját nemzeti csoportra nézve előnyös mozzanatok, vonatkozások élveznek elsőbbséget. A hivatalos nemzeti történetírás értékei is a mindenkori társadalmi érdekek függvényében változnak (Hanák, 1977), s ily módon törvényszerű a saját nemzeti csoport történelmének újra meg újra történő írása. Minden nemzet történetírásának és történelemszemléletének próbája, hogy mennyire képes a jelenből táplálkozó illúziókkal leszámolni, mennyire képes önmaga történetét elfogulatlanul szemlélni (Glatz, 1979).

³⁸ Sumner, W. G., Kollektív viselkedési módok. In: Huszár T., Somlai P. (szerk.), A szociológia története 1917-ig. III. k. 220. o.

A nemzeti attitűd történelmi témájú kognitív elemeinek vizsgálatakor a leginkább szembetűnő tény, hogy ha a kognitív elemeket tényítéletekkel azonosítjuk (ami megengedhető, de korántsem meríti ki a kognitív elem összes interpretálási lehetőségét), akkor igen aránytalan eloszlást tapasztalunk a lakosság körében. Mintha arról lenne szó, hogy az érzelmi tekintetben meg lehetőségen egységes populáció nem egyforma mértékben "tudja" érzelmeinek indokait.

A lakosság történelmi ismereteiről a legátfogóbb képet a TK 1971-es "Történelmi tudat" felmérése szolgáltatta. A rendelkezésre álló adatok a tényismertetek rendkívül egyenlőtlen eloszlásáról tanúskodnak a lakosság körében saját nemzeti csoportjuk múltjára vonatkozólag.

Az egyes ismeretkérdéseket nyílt formában feltéve a következő rangsort állították föl a kérdések "nehézségét", azaz a kapott jó válaszok arányát illetően:

Az ismeretszint-skálában szereplő kérdések rangsora a jó válaszok
emelkedési arányában³⁹ (n=883)

<i>Kérdés</i>	<i>Jó válasz aránya</i> %-ban
Tudomása szerint mi volt a Védegylet?	5
Tudomása szerint mettől meddig állt fenn az Osztrák-Magyar Monarchia?	8
Miről nevezetes 1703?	13
Mikor volt Magyarországon a jobbágyfelszabadítás?	16
Mit gondol, mikor építették Magyarországon az első vasútvonalat?	19
Miről nevezetes 1514?	20
Miről nevezetes 1867?	22
Mettől meddig tartott a II. világháború?	22
Mik voltak a céhek?	28
Kik között jött létre az 1867-es kiegyezés?	29
Tudomása szerint melyik országban alkalmazták először a gőzgépet az iparban?	30
Milyen történelmi esemény volt 1789-ben Franciaországban?	30
Miről nevezetes 1000?	31
Tudomása szerint kik voltak a jobbágyok?	35
Milyen történelmi esemény fűződik II. Rákóczi Ferenc nevéhez?	37
Mi volt a dézsma?	38
Tudomása szerint mióta laknak Magyarországon a magyarok?	41
Mettől meddig tartott az I. világháború?	41

³⁹ Forrás: Angelusz R., Békés F., Váradi L., 1975, Történelmi ismeretek a felnőtt lakosság körében. Bp. Tömegkommunikációs Kutatóközpont (sokszorosítás).

Kérdés

Jó válasz aránya
%-ban

Miről nevezetes 1919?	45
Milyen történelmi esemény fűződik I. István (Szent István) névéhez?	47
Tudomása szerint hány évig tartott a török uralom Magyarországon?	49
Milyen történelmi esemény fűződik Dózsa György névéhez?	51
Miről nevezetes 1848?	63
Milyen történelmi esemény volt 1917-ben Oroszországban?	65
Miről nevezetes 1914?	74

A fenti adatsor figyelemreméltó tényeket mutat be a történelmi évszámokkal, eseményekkel és személyekkel kapcsolatos ismeretek, illetve ismerethiányok tekintetében. Érdekes ezen túl – ezektől a konkrétumoktól eltekintve – az ismeretszint társadalmi eloszlásának sajátosságait szemügyre venni.

Az ismeretszint alakulását legnagyobb mértékben az *iskolai végzettség* befolyásolja. Meghatározó erejét jól szemlélteti, hogy a nyolc osztálynál alacsonyabb iskolai végzettségűek felől az egyetemi végzettséggel rendelkezők felé haladva, közel négyszeresére emelkedik az ismeretszint:

Iskolai végzettség	Történelmi ismeretszint
1 -7 osztály	21%
8 osztály	40%
Középiskola	62%
Főiskola, egyetem	83%

A kutatók rámutatnak: az ismeretek növekedése részben abból a természetes folyamatból következik, hogy a magasabb iskolai végzettségűek hosszabb ideig tanultak történelmet, részben pedig abból, hogy a továbbtanulók már a továbbtanulást megelőzően is magasabb ismeretszinttel rendelkeztek.

A *foglalkozás* szerinti rétegződés befolyásoló szerepe szintén jelentős. Bár a különbség elsősorban az egyes foglalkozási csoportok iskolai végzettség szerinti eltérő összetételéből adódik, de a különböző foglalkozási csoportok azonos iskolai végzettségű tagjai között is van eltérés. Más rétegek hasonló iskolai végzettséggel rendelkező tagjaihoz képest rendkívül alacsony volt a tradicionális szakképzetlen munkakörökben dolgozók ismeretszintje. A közéjük sorolt mezőgazdasági fizikaiak, háztartásbeliek és a segéd munkások alacsony ismeretszintjét a szerzők megállapítása szerint valószínűleg az e csoportok által végzett munkafolyamatok jellege és a munkafolyamatok során kialakuló

emberi kapcsolatok és érintkezési viszonyok magyarázzák. Az a szociális és kulturális terep, mely ezeket az embereket körbefogja, a jelek szerint mind közül a legkevésbé indít ismeretszerzésre a történelem és a társadalom dolgai iránt. A személyesség és a jelenidejűség életükben annyira átható, hogy sem mód, sem igény nincs a történelmi és társadalmi elvonatkoztatásokra.

A szakképzett munkakörök közötti ismeret-egyenlőtlenségek már az eltérő iskolázottsági szintből adódnak. Azonos iskolai végzettségű fizikai és szellemi foglalkozásuk között a történelmi ismeretek különbsége minimálisra zsugorodik.

Látszólagosnak bizonyult a lakóhelyi település jellege és az ismeretszint között mutatkozó kapcsolat. A falvaktól a fővárosig haladva fokozatosan nő ugyan az ismeretszint, de ez elsősorban abból adódik, hogy a különböző települési típuson lakók iskolázottsági szintje is más. Az urbanizációs hullámverés által városba sodort alacsony iskolai végzettségű személyek ismeretbővítés tekintetében nem sokat profitálhattak a városi lét elvileg ingergazdagabb kulturális környezetéből, mivel a befogadásra nem voltak kellőképpen szocializálva, és városi egzisztenciájuk korántsem várta őket készen. Ha tanultak, elsősorban az üzemi munkavégzés, a lakásszerzés, a városi élethez való alkalmazkodás praktikus szabályait tanulták meg elsősorban.

A nemek között tapasztalt különbségbe belejátszott, hogy a nők iskolázottsága átlagosan alacsonyabb, mint a férfiaké. Ám az azonos iskolai végzettségű, azonos foglalkozású, azonos lakóhelyi típusban élő, azonos életkori csoporthoz tartozó férfiak és nők között is számottevő volt a férfiak javára mutató ismeretbővítés. A férfiak többlettudásának a magyarázata minden bizonnyal a férfiszereppel kapcsolatos elvárások teljesítésében rejlik, miként a nők alacsonyabb ismeretszintje sem a sajátos "női pszichikum", hanem a szocializációs úton létrejött és az elvárások teljesítésében megrögzült női szerep terméke.

A 40 évesnél fiatalabbak történelmi ismeretei egészében többletet mutatnak az idősebbek ismereteihez képest, ez azonban a 40 évesnél fiatalabbak magasabb iskolázottságából adódik. A két alacsonyabb iskolai végzettségű szinten (befejezetlen általános iskola, általános iskola) az idősebbek ismeretszintje tetemesen meghaladja a fiatalok ismeretszintjét. Ez részint a hatékonyabb hajdani történelemoktatással magyarázható, részint azzal, hogy az idősebbek számára a történelem legutóbbi eseményei egyszersmind élettörténetük kiszakíthatatlan fordulója is, míg a fiatalabbak számára mindez halott történelmi anyag. A magasabb iskolai végzettségű szinteken (középsiskola, felsőfok) nem mutatkoztak életkori különbségek az ismeretszintben.

A fiatalabb korosztályok összességében jobban ismerték a gazdaságtörténeti fogalmakat – ez elsősorban iskolai végzettségi szintjükből adódik. Ismereteik nagyobbban bizonyultak a progresszív történelmi mozgalmakhoz kapcsolódó kérdésekben, melyeket a felszabadulás utáni történelemtanítás nagyobb súllyal szerepeltetett, mint a két világháború közötti oktatási rendszer (például a Dózsa Györgyre, a II. Rákóczi Ferencre, a szabadságharcra vonatkozó kérdésekben). Az idősebb generációk tagjai egyebek között többet tudtak az ezeréves Magyarországról, illetve a Szent István-i korról.⁴⁰

POLARIZÁCIÓ

A tényítéleteket (azaz a konkrét történelmi ismereteket) tekintve vákuum van a lakosság jelentős részének tudatában. Azonban félreértés volna azt hinni, hogy valódi ürről van szó. A mindennapi tudásra vonatkozó szociálpszichológiai elmélet sarkalatos tétele, hogy az emberek tudása – kognitív reprezentációs rendszere – a tényítéleteknek a szűkebb gyakorlati életvitel által szükséges körein túl jórészt értékítéleteket és valószínűségi ítéleteket tartalmaz, melyek tudati mintaként funkcionálva a saját személyhez, a társas-társadalmi és a természeti világhoz való viszonyban orientáló, eligazító funkciót látnak el. A történelmi témájú kognitív elemek vonatkozásában ez azt jelenti, hogy a konkrét ismeretek viszonylag szűk körben terjedtek ugyan el a lakosságban, de az "ürr" kitöltendő annál szélesebb körben található meg az utóbb emlegetett értékelő-valószínűsítő sémák.

E sémák értékelő jellege folytán a világot birtokosuk polarizáltan látja, az egyik pólusra helyezve-válogatva azokat az eseményeket és jelenségeket, amelyeknek pozitivitást s a másik csoportba sorolva azokat az eseményeket és jelenségeket, melyeknek negativitást tulajdonít. E két pólus közötti átmenet az ellenérzékenység. A polarizációs ítéletek között válogatva megállapodtunk annál a kérdésnél, hogy a magyar történelem inkább tragikus-e vagy inkább dicsőséges?

⁴⁰ Részletesebben lásd: Angelusz R., 1976, A lakosság ismeretei a történelemről. Rádió és Televízió Szemle, VIII. évf. 1. sz.; Békés F., 1976, Életkor és történelmi ismeretek. Statisztikai Szemle, 3. sz.

Bár a kérdés ebben a formában nyilván eldönthetetlen, a hétköznapi tudat kognitív elemeinek polarizált természetének megfelelően.

Országos reprezentatív mintán való kérdezés alkalmával azt tapasztaltuk, hogy a megkérdezettek (n=919) 15%-a erre a kérdésre nem válaszolt. 44%-uk szerint történelmünk inkább dicsőséges, míg 41%-uk szerint inkább tragikus. Az "optimista történelem-szemléletűek" és a "pesszimista történelem-szemléletűek" nagyjából egyenletesen oszlottak meg a mintában. Fiatalok országos reprezentatív mintáján (n=821) való kérdezés alkalmával a fenti arányok bizonyos eltolódását tapasztaltuk. Nem válaszolt a megkérdezettek 37%-a, az "optimisták" aránya csak 25%, a "pesszimisták" aránya pedig 38% volt.

A fiatal-minta tehát a teljes lakosságot képviselő mintához képest a kérdésben nagyobb arányban "semleges" (aminek indokai a kérdésben való inkompetencia elismerésétől a kérdés abszurdításának kinyilvánításáig terjedhetnek), s a "pesszimisták" aránya meghaladja az "optimisták" arányát.

Az utóbbi tendenciát már a teljes lakosságot képviselő minta adatainak elemzésekor is észrevettük, megállapítván, hogy minél fiatalabbak a válaszadók, annál több olyan személy akad közöttük, akik inkább tragikusnak látják történelmünket.

Hasonló összefüggést tapasztaltunk az iskolai végzettség és a lakóhely nagyságának növekedése, valamint történelmünk tragikus értékelése között. Mindezek a tendenciák arra utalnak, hogy az életkor, a lakóhely és az iskolai végzettség, valamint a saját nemzeti csoport kritikus vagy kritikátlan megítélése között bizonyos összefüggés valószínűsíthető.

A fővárosi lakhely, valamint a magas iskolai végzettség egyaránt jobban hajlít történelmünk tragikus értékelésére. Ez nyilván nem egyszeri és sajátos együttjárás, hanem azzal függ össze, amit korábban a tudati feszültség kereséséről, az egyensúlyelvű megismerési szerkezetek felborítására irányuló készletés társadalmi meghatározóiról mondtunk. Ha valaki hovatarozási csoportját lényegi összefüggésekben a tragikum dimenziójában helyezi el, nehezen képzelhető el, hogy egyensúlyelvű módon érezzen felőle, hacsak nem választja a tudati feszültség oldásának azt a módját, melyet Lewin *öngyűlölet*-nek nevez.

Pozitív önkép és a saját csoportot vállaló attitűd mellett a tragikus értékelés lélektani feszültségforrás (inkongruens állapot), mely gondolati megpróbáltatást, de cselekvési készenléletet is magába foglal.

A megkérdezettek nagyobb aránya (38%) tudott dicsőséges történelmi eseményt említeni ahhoz képest, amennyien tragikus történelmi eseményt említettek (27%). Ennek egyik oka, minden bizonnyal, az a már említett pozitív

vumok után vadászó működés, mely a hétköznapi tudás önvédő-önigazoló funkciójával függ össze. A másik ok valószínűleg az, hogy a diakron személytelen kommunikáció által a nemzeti hovatarozással kapcsolatosan kultivált "üzenet" aránytalanul nagyobb gondot fordít a dicsőséges és pozitív oldalra, mint a negatív és tragikus oldalra.⁴¹

A megkérdezettek nagyobb arányának volt véleménye történelmünk dicsőséges vagy tragikus voltáról, mint amennyien konkrét eseményeket fel tudtak hozni. Ez igazolja a történelmi tény ítéletek és értékítéletek viszonyáról korábban mondottakat. Arról van szó, hogy az attitűd kognitív elemében megbúvó értékelő viszonyulás csak a lehető legáltalánosabb vonatkozását tükrözi vissza egy-egy társadalmi ingernek (lévén a gondolati erőfeszítés így kisebb). Megkönnyítheti még ennek a jelenségnek a kialakulását az értékekre eleve fogékonyabb kognitív szocializáció, valamint a szelektív felejtés.

OKTULAJDONÍTÁS

A történelmünk tragikus, illetve dicsőséges voltára vonatkozó vélemények mellett történelmi közgondolkodásunk egy másik értékelő-fogalmi elemét is megvizsgáltuk, mely persze éppúgy eldönthetetlen problémát jelent, mint az előbbi. Azt kérdeztük meg, hogy milyen *döntő* okoknak tulajdoníthatók történelmi kudarcaink, illetve történelmi sikereink.⁴²

Mind a kudarcok, mind a sikerek esetében négyféle oktípust kínáltunk, s ezek közül kellett a döntő okot kiválasztani:

- Kudarc-okok:* 1. ellenséges túlerő
2. balsors, balszerencse

⁴¹ A sok kínálkozó példa közül csak egyet említünk. A tragikus és dicsőséges vonatkozásban egyaránt sokszor említett 1848-49-es forradalom és szabadságharc két főszereplője, Kossuth és Görgey egyrészt élesen polarizált módon kultiválódik, másrészt az aránytalanság különösebb empirikus vizsgálat nélkül megállapíthatóan mennyiségileg is szembetűnő Kossuth javára.

⁴² Oktipológiánk Weiner et. al., 1971, rendszerén alapul. Ez az attribúciós elmélet a sikerek és a kudarcok okainak tulajdonításában megkülönböztet *tartós külső, ideiglenes, külső, tartós belső és ideiglenes belső* okokat.

3. elmaradottság, fejletlenség

3. áruulás⁴³

Siker-okok: 1. erős szövetségesek

2. jósors, szerencse

3. fejlettség, erő

4. kitartás⁴⁴

Először nézzük meg a teljes mintán (n=919) kapott adatokat és azok értelmezését.

Történelmi kudarcaink okát a válaszadók 37%-a az ellenséges túlerőben, 36%-a a széthúzásban, 15%-a a balsorsban, balszerencsében látja.

Történelmi sikereink okát a válaszadók 46%-a az összetartásban látta, 41%-a az erős szövetségeket jelölte meg okként, s 8%-a emlegette a szerencsét, 6% pedig a fejlettséget. (A nem válaszolók aránya mindkét kérdésben 30% körül alakult.)

A válaszadói hajlandóság mindkét kérdésben erősen függött az iskolai végzettségtől. Míg a nyolc osztályt el nem végeztek között 33% volt a nem válaszoló aránya, addig a nyolc osztályt végezteknel ez 11%-ra esett vissza, a közép- és felsőfokú végzeteknél pedig 5% körül ingadozott.

Két ok tulajdonítása mutatott érdekes tendenciákat. Az egyiket a *balsors* említése kapcsán tapasztaltuk. Ennek az oknak az említési gyakorisága fel-tűnően változott az iskolai végzettség függvényében. Ez arra utalhat, hogy a fatalizmus, a "rosszakaratú" vélemények szerepének túlértékelése inkább az alacsony iskolázottságú csoportokra jellemző (bár ott sem igazán elterjedt). A másik érdekes tendencia a fejletlenség említési gyakoriságának megugrása a közép- és felsőfokú végzettségűek csoportjában. Ez arra utal, hogy az illúzió-mentességet tükröző reális kategóriákban való gondolkodás ebben a rétegben gyökerezett meg leginkább.

A siker-ok tulajdonítása egyetlen igazán érdekes tendenciát mutat. Az iskolai végzettséggel nő az összetartást említők aránya, de a csúcs a középiskolai végzettségűek csoportjára esik. A tendenciát elég nehéz megmagyarázni. Feltevésszerűen azt mondhatjuk, hogy az összefogás mint részint pszichológi-záló, részint moralizáló sikerindoklást tükröző motívum, azért fordul elő gyakrabban a magasabb iskolai végzettségűek csoportjában (s ezen belül a legnagyobb arányban a középiskolát végeztek körében), mert ez a réteg a leg-gyökényebb a csoportkohézió döntő szerepét kiemelő kultivációs mechaniz-

⁴³ A teljes minta esetében a "széthúzás"-alternatívát használtuk.

⁴⁴ A teljes minta esetében az "összetartás"-alternatívát használtuk.

mus (iskolai oktatás, szépirodalom, tömegközlelési eszközökben folyó ismeretterjesztés) rejtett előfeltevéseivel szemben.

És most nézzük meg, hogy ugyanebben a kérdésben miként alakultak az eredmények a fiatalokat képviselő országos mintán.

Történelmi kudarcaink okát a megkérdezettek 51%-a az *ellenséges túlerőben*, 18%-a az *elmaradottságban*, *fejletlenségben*, 13%-a az *árulásban* és 10%-a a *balsorsban* jelölte meg. Nem válaszolt ("nem tudom", "nem válaszolok") a válaszadók 8%-a (n=821).

Történelmi sikereink okát a megkérdezettek 53%-a a *jó vezetésben*, *kitartásban* látta. 26%-uk az *erős szövetségeket*, 7%-uk a *szerencsét*, 6%-uk a *fejlettséget* jelölte meg. Nem válaszolt 8% (n=821).

A két reprezentatív mintán nyert adatok összehasonlítása elé gátat emel az előre megadott válasz-alternatívák eltérő volta, s mindössze annyi állapítható meg, hogy az árulás mint válasz-alternatíva kevésbé vonzó, mint a széthúzás, jóllehet elvontan nézve mindkét megfogalmazás ideiglenes belső okra utal. Az árulás "komplexebb" ésszerűsítési minta, hiszen bűnbakállítást igényel, szemben a széthúzással, mely a moralizáló-pszichologizáló önfelmentő ideológia kényelmesebben mozgósítható gondolati eleme.

További adalék lehet a kudarc-okokra és a siker-okokra vonatkozó hétköznapi tudati szerkezet felderítésére, ha megnézzük ezen okok említésének együtt járásait, s az ily módon alkotott típusok előfordulásának összefüggését más attitűd-elemek említésével.

A leggyakoribb okpárok a következők voltak: (n=733)

ellenséges túlerő + kitarítás	31%
ellenséges túlerő + erős szövetségesek	19%
elmaradottság + kitarítás	12%
árulás + kitarítás	10%

E négy véleményítípus jellemző módon függ össze a korábban már tárgyalt affektív elemmel (illetve operacionálizált változatával).

Az oktalajdonítási típusok 6S a magyar vonatú affektív elem összefüggése (nyílt módszerrel mérve) (%-ban)

Affektív elem	Túlerő ♦ szövetséges n=118	Túlerő + kitartás n=210	Elmaradott- ság + kitarítás n=73	Árulás + kitartás n=66
pozitív	86	78	62	66
negatív	3	4	6	5
ellenérzéses	11	18	32	29
összesen	100	100	100	100

A táblázat értelmezését a következőképpen kísérhetjük meg: a túlerő + szövetséges típusú oktulajdonításban külső, a szereplőtől (vagyis a magyaroktól) független, tartós okok játszanak döntő szerepet. Ez az oktulajdonítási séma azáltal juthat hozzá a saját csoporttal kapcsolatos pozitív attitűdhez, hogy a csoporttól elhárít minden felelősséget és kezdeményezést. Ezt a típust láthatuk megelevenedni különben 1978-ban Fábry Zoltán *Magyarok* című filmjében is.

A túlerő + kitartás típusú oktulajdonítási séma esetében nyilvánvaló a pozitív attitűd valószínűsége, hiszen a kudarcért a felelősség eleve külső okra hárítódik, a siker viszont a csoport saját (jóllehet nem tartós, pszichológiai jellegű) erényében rejlik. A pozitív önkép tehát nem szenved csorbát.

Az árulás + kitartás oktulajdonítási séma pontosan az ellenkezője a túlerő + szövetséges-sémának. Az árulás + kitartás-séma kizárólag belső okokat tartalmaz. Moralizáló-pszichológiai oktulajdonítási séma ez, mely relatíve alacsony pozitív affektív elem-előfordulással és magas ambivalens elem-előfordulással jár együtt. Ennek magyarázata minden bizonnyal az árulás negatív értékével függ össze (mely azonban mint bünbakképző mechanizmus részben mentesíti a csoportot mint egészet a felelősség alól – innen a pozitivitás maradéka az attitűdben).

Az elmaradottság + kitartás-típusban a legalacsonyabb a pozitív magyar érzelmi elemmel rendelkezők aránya, s itt van a legtöbb negatív vagy ellenérzést tápláló személy. Az elmaradottság mint ok nem a szabvány közgondolkodási sémából származik, tehát az elmaradottságot okként megjelölők feltehetően a legönállóbb és legerrealisztikusabb gondolkodású – magas iskolai végzettségű – személyek.

E négy típust érdemes volna szociológiai adatok függvényében is szemlélni, sajnos ilyen adataink nincsenek. Feltevészerűen azt mondhatjuk, hogy a túlerő + szövetséges-, illetve a túlerő + kitartás-típusok vallói inkább az alacsonyabb iskolai végzettségűek köréből kerülhetnek ki (ezt a pozitív magyar érzelmi elemek ebben a körben korábban tapasztalt magas előfordulása valószínűsíti), míg az elmaradottság+kitartás, illetve az árulás + kitartás a magasabb iskolai végzettségűek körében elfogadott oktulajdonítási séma. Míg az elmaradottság+kitartás-séma inkább fokozza a tudati feszültséget, addig az árulás+kitartás-séma oldja azt.

Középisoklás korúak nem reprezentatív mintáján végzett vizsgálatunk eredményei arról tanúskodnak, hogy a relatív többség (32%, n=160) itt is az ellenesleges túlerő+kitartás-okpárt említette. Számottevően említették azonban az elmaradottság+kitartás okpárt is (25%, n=160), s kevesebben (9%) az árulás+

kitartás-okpárt. A többi kombináció említése alacsony százalékos gyakoriságú volt.

Ezeknek az eredményeknek a megbízhatóságát növeli, hogy a TK korábbi – 1973-as – felmérése⁴⁵ során három konkrét történelmi esemény negatív kimenetelének okutalajdonítási kérdésére válaszolva a megkérdezettek hasonló kognitív sémát alkalmaztak a válaszadásban. (A három történelmi esemény a következő volt: Mohács – 1526, 1849, 1919.) A kutatók három okkal dolgozva (túlerő, árulás, viszály), a következő törvényszerűségeket állapították meg: dominál a válaszadók körében az a szemlélet, amely a kudarcok okát a külső tényezőkben, illetve az egyéneknél keresi. Itt is kiderült, hogy minél urbanizáltabb körülmények között élnek, minél iskolázottabbak, a politika és a történelem iránt minél érdeklődőbbek a válaszadók (az érdeklődés persze függvénye a szociológiai változóknak), a vereségek indoklásában annál inkább a moralizáló-pszichologizáló okokra helyezik a hangsúlyt.⁴⁶ (E vizsgálat fogyatékosága, hogy sem a külső ideiglenes, sem a belső tartós okra nézve nem tartalmazott alternatívát.)

DICHOTOMIZÁCIÓ

A "saját csoport"- "másik csoport", vagyis a "mi" és az "ők" kettős osztatú látásmódja, a csoportközi észlelés történelmileg archetipikus mintája, mely korról korra, történelmi helyzetéről történelmi helyzetre mindig újra és újra feltöltődik aktualitással, s e kettős (egyszerre konkrét s egyben "antropológiailag" általános) jellege folytán a csoportideológiák egyik legalkalmasabb eszköze az etnocentrikus kognitív rendszer fenntartására és mobilizálására a köztudatban.

⁴⁵Hunyadi Gy., Hann E., Lázár G., Pörzse K. i. m.

⁴⁶Saját interjúvizsgálatainkból közlünk e két, valóban elterjedt oknézetre példát: "Azt hiszem, hogy nagyon önállóan nemzetnek tarthatják a mienket, valahogy tényleg nem voltak önálló elképzeléseink a történelem folyamán, tényleg ebben a században már valaki után mindig rohantunk." (Külső tartós okutalajdonítás.)

"Szerintem a magyar egy kissé önző és nem messzebbre látó nép. Nálunk nem volt az, hogy az ország szinte emberként harcoljon." (Belső ideiglenes okutalajdonítás)

A TK 1974-es vizsgálatában is felmerült már ez a szempont, amikor a megkérdezetteknek a magyar és az idegen népek egymás közti harcai, illetve a magyarok egymás közötti harcai tekintetében kellett állást foglalni. A válaszok megoszlásából kiderült, hogy a megkérdezettek többsége a "természetesen" adódó válasz-alternatívát részesítette előnyben, mondván, hogy a magyar történelemre jellemzőbbek az idegen népek ellen vívott harcok. A kis túlzással "osztályharcosnak" jellemezhető álláspont képviselői 21%-ot tettek ki a mintában. Nem válaszolt, illetve a fenti két szempont szerint nem osztályozható választ adott 25%.

E kérdés adta az ötletet, hogy a dichotomizációs sémát a többség számára természetesebbnek adódó ingroup-outgroup-viszony lehetséges típusaiban vizsgáljuk (Deutsch, 1974). Országos reprezentatív, valamint fiatal reprezentatív mintákon végzett felméréseinkben arra voltunk kíváncsiak, hogy a megkérdezettek miként látják a magyarok és a más népek közötti konfliktusos harmonikus kapcsolatokat.

Az interjúvizsgálatok anyagainak ismeretében két dichotom kognitív sémát keresztettünk, s ily módon egy kétszer kettes osztatú mátrixot hoztunk létre. Az egyik dichotom séma az ártás-segítség, a másik dichotom séma a saját nemzeti csoport-idegen nemzeti csoport volt. A keresztezéssel kapott négy típus a következő volt:

1. a magyarok által más népeknek nyújtott segítség;
2. a magyarok által más népeknek okozott kár;
3. a magyaroknak más népek által nyújtott segítség;
4. a magyaroknak más népek által okozott kár.

Az első és a második viszony a magyarok aktivitására vonatkozik. A harmadik és a negyedik viszony a magyarokat mint passzív közeget állítja be.

Mindegyik viszonyra külön kérdést tettünk föl. A kérdésekre kapott igenlő és tagadó válaszok, valamint a nem válaszolók változó arányai meghatározott gondolkodási minták feltárására adtak lehetőséget.

Mindkét vizsgálat eredményei azt mutatták, hogy a magyarok aktivitásának megítélése viszonylag alacsony válaszadói aktivitást vált ki a megkérdezettek körében, és viszonylag alacsony az igenlő válaszok aránya mind a magyarok segítő, mind ártó szerepének elismerése tekintetében.

Ezzel szemben a magyarok sérelmeire vagy a nekik nyújtott segítségre vonatkozó kérdések igen nagyfokú válaszadói aktivitást eredményeztek, és viszonylag magas mindkét esetben az igenlő válaszok aránya.

A négy kérdésre kapott válaszmegoszlásokat együtt szemlélve úgy tűnik, hogy a megkérdezettek a magyarokat olyan történelmi erőterben látják, ahol

más nemzeti csoportok egyfelől árthatnak, másfelől segíthetnek nekik, s ehhez képest kisebb mértékben ítélik a magyarokat aktív tényezőnek, akár a magyarok ártásáról, akár a magyarok által nyújtott segítségről van szó. A következő táblázat adatai azt mutatják, hogy a két vizsgálati minta közös tendenciái mellett jelentős eltérések is vannak, mindenekelőtt a magyarok aktivitásának dimenziójában. A "nem tudom"-mal válaszolók aránya mindkét viszonytípusban magasabb a fiatal-mintában, mint a reprezentatív lakossági mintában, s a fiatalok az utóbbihoz képest nagyobb arányban tartják a magyarokat aktívabbnak a más népeknek okozott kártevésekben.

A magyarok és más népek közötti viszony típusokkal kapcsolatos vélemények
%-os megoszlása a lakossági és a fiatal-mintán

	Igen		Nem		Nem tudja	
	teljes minta n=919	fiatal- minta n=821	teljes minta n=919	fiatal- minta n=821	teljes minta n=919	fiatal- minta n=821
magyarok által nyújtott segítség	58	46	14	6	28	48
magyarok által okozott kár	22	51	53	11	25	38
magyarok kapta segítség	82	89	6	2	12	9
magyarok által elszenvedett kár	78	88	8	1	14	11

"TÖRTÉNELMI GEOLÓGIA"

Középisoklás korúak körében kísérleti vizsgálatot végeztünk a történetileg csuszamlásokkal teli ideologikus nemzeti gondolkodási háttér vizsgálatára. Összesen 14 állítást bocsátottunk egyetértés-nem egyetértés szempontjából való megítélésre, mely állítások közül 7 pozitív irányú volt, 7 negatív irányú volt. Független változóként az állítások vonatkozását vettük, ugyanis az egyik esetben a 14 állítást a magyarokra vonatkozólag megfogalmazva bocsátottuk a kísérleti személyek elé, majd három hét múlva, egy másik kérdés alkalmával, az állítások más kelet-európai nemzetekkel összefüggésben kerültek megfogalmazásra. Függő változóként az egyetértések alakulását vizsgáltuk.

Pozitív irányú állítások:

1. Nincs még egy olyan nemzet, amely annyi nagy tudóst, író, zeneszerzőt adott volna a világnak, mint x-ek.
2. Csodálatra méltó x-ek veszély idején megnyilvánuló összetartása.
3. x-ek sokat szenvedtek a történelem során, mégis meg tudtak maradni x-eknek.
4. x-ek többnyire erkölcsi fölényük és nem fizikai erejük birtokában győztek.
5. Bámulatra méltó x-ek ezeréves küzdelme az idegen népek tengerében.
6. x-ek mindig is a civilizáció élharcosai voltak Kelet-Európában.
7. Nincs még egy nemzet, melynek önállósági, függetlenségi joga erősebb alapokon nyugodna, mint x-eké.

Negatív irányú állítások:

1. x fennhéjázó, gőgös nép, mely megszokta, hogy uralkodjék.
2. x-ek végeredményben barbárok maradtak, nem valók ide, Európába.
3. Akárhogy is forgatjuk a történelmet, x-eknek Erdélyhez nem sok közük van.
4. x-ek kizárólag önmagukat hibáztathatják hányatott sorsukért.
5. Kevés olyan nép van Közép-Európában, mely olyan sokat beszélt és olyan keveset tett, mint x.
6. x-ek vendégszeretőnek tartják magukat, pedig csak haszonlesők.
7. x-ek kultúrája idegen hatások szervesen vegyüléke.

A vizsgálati személyek válaszdóli stratégiáját az óvatosság jellemezte. Le-számítva a "történelmi megpróbáltatások" állítást, egyik esetben sem volt magas a mindkét állítással való egyetértők aránya. Számottevően csak az "ezeréves küzdelem" esetében mutatkozik a saját nemzet javára való részre-hajlás tendenciája, amiben talán a millenniumi nemzeti ideológia visszfényét láthatjuk.

Gyakori volt az a kombináció, ahol a magyarokra nézve kongruens választ elfogadják, s az idegenekre nézve a "nem tudom" válasszal kerültek meg a válaszdók az állásfoglalást. A magyarokkal kapcsolatosan minden esetben határozottabb volt a véleményalkotás. Ha a magyarokra nézve nem értettek is egyet az állításokkal, az idegen népekre vonatkozólag "nem tudom" válasszal reagáltak.

Egy esetben ("tudós, író, zeneszerző") 57%-os az egyik válasszal sem egyet-értők aránya, ami következetes részrehajlásmentességről árulkodik, jóllehet megjegyezzük, hogy a kérdés igencsak szélsőséges megfogalmazást kapott, s emiatt is magas lehet a nem egyetértők aránya.

Alacsony arányú volt a magyarokkal szemben következetesen negatív attitűdre utaló "első állítással nem ért egyet, másodikkal egyetért" kombináció.

Második táblázatunk azt mutatja, hogy miként alakul a magyarokra nézve kongruens és inkongruens állításokra adott válaszkombinációk gyakorisága, ha nem affirmatív, hanem averzív állításokról van szó.

A táblázatból kitűnik, hogy az averzív állítások esetében határozottabbak az állásfoglalások, jóval kevesebben menekülnek a "nem tudom" válasz menedéke mögé, mint az affirmatív állítások esetében, ahol az idegen népek vonatkozásában ez jellemző stratégia volt. Leggyakrabban az fordul elő, hogy a vizsgálati személyek sem a magyarok, sem az idegenek esetében *nem értenek egyet* az averzív állításokkal, illetve egyes esetekben a "magyarokra nézve nem ért egyet", az idegenekre nézve a "nem tudom" kombináció a modális.

Leghatározottabb az elutasítás mindkét variáns esetében a "barbárság" állításnál, mérsékeltebb, de még mindig jelentős a "fennhéjzás" és az "önhibák" állítás esetében. A magyarokra nézve határozott elutasítás és az idegenekre nézve habozó válasz kombinációja a "fecsegés", a "haszonlesés" és a "szervezetlen kultúra" állítások.

A szempontunkból kritikus kombináció (a magyarokra nézve nem ért egyet, az idegenekre nézve egyetért) gyakorisága két állítaspár esetében ért el számottevő arányt. Az affirmatív állítások közül egy állítaspár (ezeréves küzdelem) esetében tapasztaltunk hasonló tendenciát. Így összegezeként megállapíthatjuk, hogy a 14 állítaspár közül 11 esetében nem kaptunk számottevő mértékű részrehajló reakciót. E türelmes (vagy inkább óvatos) megnyilvánulás magyarozatára két okot hozhatunk föl.

1. Mint az eddigiekből is láttuk, a középiskolás korú minta nem vádolható túlzott nemzeti elfogultsággal.

2. Módszertanilag hibát követtünk el, hogy a magyar-állítások kontroljait mindig más nemzet nevére fogalmaztuk meg, s nem semlegesítettük az egyes nemzetekkel kapcsolatos attitűdök befolyásoló hatását. Míg a magyar-attitűd affektív komponensét konstansnak vehettük, addig az egyes konkrét idegen nemzetekkel kapcsolatos attitűdök affektív eleme az összes lehetséges értéket fölvetette. A kísérlet megismétlésekor tehát nagyobb gondot kell fordítani a magyar referenciájú állítás ellenlábásában szereplő idegen nemzetnév hatásának ellenőrzésére.

Ami a három "bejött" állítaspárt illeti ("Erdély", "ezer év", "a kultúra idegensége"), megállapítható, hogy mindhárom esetben a XIX. század végén, a XX. század első négy évtizedében kultivált magyar nacionalista eszmerendszer sarkalatos tételeiről van szó. Azt tapasztaltuk, hogy a három állításra való

Pozitív irányú állításokkal való egyetértés a magyarokkal való
kongruencia függvényében

	Az állítások tartalma pár szóban						
	tudós, író, zene- szerző n=173	össze- tartás ve- szély- ben n=173	törté- nelmi meg- próbál- tatások n=173	erköl- csi fő- lény n=173	ezer- éves köz- delem n=173	civi- lizá- ció élhar- cosai n=173	ön- álló- sági jog n=173
mindkét állítással egyetért	-	5	84	4	10	3	-
első* állítással egyetért, másodikkal nem	2	3	1	4	24	8	3
első állítással egyetért, másodikra "nem tu- dom"-ot válaszol	4	11	4	16	27	4	5
első állítással nem ért egyet, másodikkal egyetért	7	5	2	2	2	9	2
egyik állítással sem ért egyet	57	23	-	6	8	28	28
első állítással nem ért egyet, a másodikra "nem tudom"-ot válaszol	13	22	-	21	12	15	29
első állításra "nem tudom"-ot válaszol, másodikkal egyetért	1	4	5	5	2	5	4
első állításra "nem tudom"-ot válaszol, másodikkal nem ért egyet	6	8	-	8	4	11	9
mindkét állításra 'nem tudom"-ot válaszol	10	19	4	34	11	17	20
összesen:	100	100	100	100	100	100	100

*A saját nemzeti csoportra (vagyis a magyarokra) nézve mindig az első állítás volt kongruens

Negatív irányú állításokkal való egyetértés a magyarokkal való
kongruencia függvényében

	Az állítások tartalma pár szóban						
	fenn- hájá- zás	bar- bár- ság	Er- dély	ön- hi- bák	fé- cse- gés	ha- szon- lesés	szerve- zetlen kul- túra
	n=173	n=173	n=173	n=173	n=173	n=173	n=173
mindkét állítással egyetért	1	-	5	1	1	1	2
első állítással egyetért, másodikkal nem	2	1	1	11	2	3	-
első állítással egyetért, másodikra "nem tudom"-ot válaszol			2	5	2	2	2
első állítással nem ért egyet, másodikkal egyetért	13	5	31	3	6	5	25
egyik állítással sem ért egyet	54	80	24	43	24	32	17
első állítással nem ért egyet, másodikra "nem tudom"-ot válaszol	25	10	15	18	38	38	38
első állításra "nem tudom"-ot válaszol, másodikkal egyetért	-	-	3	1	3	3	4
első állításra "nem tudom"-ot válaszol, másodikkal nem ért egyet	1		6	8	4	5	1
mindkét állításra "nem tudom"-ot válaszol	4	4	13	10	20	11	11
összesen:	100	100	100	100	100	100	100

*A saját nemzeti csoportra (vagyis a magyarokra) nézve mindig az első állítás volt inkongruens.

konzisztens válaszadás szervesen összefüggő struktúrát alkot, azaz aki az egyik állítás esetében következetes a magyarok javára, az a másik két állításban is hajlamos a magyarok javára szóló választ adni.

A nemzeti látószög kizárólagosságát sikeresen mérő három állításpár segítségével kapott csoportokat megnéztük a magyarokhoz való attitűd függvényében (a kis elemszám miatt csak két értéket alkalmazva). Legmarkánsabb tendenciát az "ezeréves küzdelem" állításpár esetében tapasztaltunk.

A magyarok jellemzése és az "ezeréves küzdelem" állításpárral kapott kombinációk

	A magyarokat jellemzi	
	csak pozitívumokkal n=74	csak negatívumokkal n=39
mindkét állítással egyetért	14	13
a magyarokra nézve egyetért, másokra nézve nem	34	26
a magyarokra nézve egyetért, másokra nézve nem tudja	38	18
a magyarokra nézve nem ért egyet, másokra nézve egyetért	2	5
egyik állítással sem ért egyet	3	10
a magyarokra nézve nem ért egyet, másokra nézve nem tudja	9	28
összesen:	100	100

A magyarokat csak pozitív jelzőkkel jellemző válaszadók inkább értenek egyet a magyarok ezeréves küzdelmét méltató állítással (beleértve ugyanennek az állításnak az elvetését, ha másokról van szó), mint a magyarokat negatívumokkal vagy ambivalensen jellemző válaszadók, akik körében a méltánylás ritkább, s gyakoribb az állítás elvetése (beleértve a másik népre is elvető reagálást).

A "kultúra szervetlensége" állításpár esetében a magyarokat kétféleképpen jellemzők csoportjai között a különbség főként abban nyilvánul meg, hogy a magyarokat pozitívan jellemző csoporthoz képest a negatívumokkal vagy ambivalensen jellemzők körében ritkább az idegenekre nézve diffamáló állításváltozat elfogadása.

A következő táblázaton az "Erdély" állításpárra kapott válaszokat láthatjuk a magyarok iránt táplált érzések függvényében. Ha a kis elemszámok

miatt egyáltalán hihetünk a táblázat adatainak, akkor a tendenciák igen érdekesek. Ugyanis az derül ki, hogy a magyarokat pozitívan értékelők és a magyarokat negatívan vagy ambivalensen értékelők között nem abban van a különbség, hogy a pozitívan értékelők csoportjában többen lennének a magyarok javára részrehajlóan válaszadók, hanem abban, hogy a negatív-ambivalens csoportban többen vannak olyanok, akik egyik állítást sem fogadják el az állítás-párból.

A magyarok jellemzése és az "Erdély" állítaspárra kapott kombinációk

	A magyarokat jellemzi	
	csak pozitívummal n=70	negatívummal is n=32
a magyarok igényét elfogadja, éppúgy, mint a románokét	11	—
a magyarok igényét tagadja, a románokét elfogadja	—	—
a magyarok igényét tagadja, a románokét nem tudja	—	—
a magyarok igényét elfogadja, a románok igényét tagadja	37	37
egyik igényt sem fogadja el	26	47
a magyarok igényét elfogadja, a románokét nem tudja	26	16
összesen:	100	100

A három állítaspárra adott együttes reagálás módja tehát láthatóan együtt jár a magyarokhoz való érzelmi viszony meghatározott típusával. A feltétlen pozitivitás a magyarok javára részrehajló, ósdi gondolati elem elfogadására hajlamosít, szemben a negatív vagy ellenőrzéses beállítódással, mely nem azonosítható a magyarokra nézve negatív kognitív elemek felvételével a tudatba, hanem inkább *mindenfőle* nemzeti kizárólagosság elutasítására indít.

A NEMZETI TELJESÍTMÉNYEKRE VONATKOZÓ GONDOLATI ELEMÉK

Empirikus vizsgálatok tapasztalatai szerint a nemzeti tematikájú kérdések kapcsán a történelmen kívül leginkább a kultúra, a sport, a gazdaság, a politika területéről táplálkozó kognitív elemek merülnek föl. E kognitív elemek sajátja, hogy a bennük rejlő értékelés többnyire valamilyen (sikeres) teljesítményre való hivatkozáson alapul. A vélemények társadalmi összehasonlításának elmélete a képességekre és a teljesítményekre vonatkozó vélemények kiemelt szerepére hívja föl a figyelmet. Akkor kerül sor a saját csoport véleményeinek egységesülésére és a pozitívításukat fokozó összehasonlítására, amikor nem állnak rendelkezésre objektív összehasonlításra módot adó adatok.

A csoportképességek esetében bizonyosan ez a helyzet. Az affektivitást igazoló autosztereotípiák tárgyalásakor láthattuk, hogy a saját csoporthoz fűződő pozitív érzések pszichológiája mennyire meghatározza a magyarok "lelki alkatára", szokásaira, erkölcsére vonatkozó nézeteket. Mégsem tekinthetjük kognitív elemeknek ezeket a tudati képződményeket, mivel a képességekre vonatkozó objektív alapok hiányán kívül ma már az idevágó tételes etnocentrikus nézetrendszer (nemzeti pszichológia, karakterológia) hatékony kultivációjáról sem beszélhetünk sem a személytelen, sem a személyes kommunikáció területén.

A képességekre vonatkozó s megismerő érték tekintetében csökevényes, ezért inkább érzelmi képződménynek tekinthető véleményektől eltérően a teljesítményekre vonatkozó nézetek már ismereteket is tartalmaznak, hiszen kétségtelen, hogy egy-egy kulturális, gazdasági és politikai, sportbéli siker objektíve létező tény, amelyet a szóban forgó kognitív elem visszatükröz. Rendszerré összeállva azonban az ilyen kognitív elemek már legalább annyira hamis jelentést vesznek föl, mint amennyire igazak voltak elszigetelve, önmagukban szemlélve. Funkciójuk ugyanis az – akárcsak a sztereotípiáknak és a történelmi témájú kognitív elemeknek –, hogy alkalmasak legyenek a pozitív csoportértézt megerősítő és fenntartó társadalmi összehasonlításra a kommunikációban.

A nemzeti kultúra, sport, gazdaság és politika sikeres teljesítményeit hangsúlyozó és kultiváló nézetrendszerek (valamint azok hétköznapi változatai) azért tekinthetők ideologikusnak, mert önkényesen választják meg azokat a dimenziókat, melyeken belül a sikeres teljesítmény objektív tényeit megállá-

pítják, s jórészt Önkényesen szabják meg a mércéket, melyeket a sikerek minősítésére használnak. Jellemzőjük, hogy aránytalanul nagyobb figyelmet fordítanak a sikerekre, mint a kudarcokra, s utóbbiak esetében egyoldalú és önfelmentő attribúciót alkalmaznak. (Mindez, mint láttuk, a történelmi témájú elemek rendszerére is jellemző.)

Mi indokolja, hogy a teljesítményekre vonatkozó kognitív elemek annyira népszerűek a saját nemzetre vonatkozó képet kialakítók és fenntartók körében? Úgy véljük, éppen az a kettősség, amit az egyes elemek objektivitása és a rendszerré kapaszkodott elemek torz volta között megállapítottunk. Az összehasonlítási folyamatba ugyanis a teljesítményre való hivatkozás az objektivitás *látszatát* adja a saját csoport tagjai számára, ez a látszat azonban nem lepleződhet le, mert a saját csoportot önmaga kiválóságának és unikalitásának rejtett előfeltevése egyesíti, melynek az adott teljesítményre vonatkozó kognitív eleme csak egy – s elszigeteltségében ráadásul igaz – része, és az összehasonlításra mindig a saját csoporton *belül* kerül sor, így a lényegi kritika és tagadás veszélye eleve kiküszöbölődik. Végző soron a teljesítményekre vonatkozó kognitív elemek ugyanúgy a teljességgel ellenőrizhetetlen képességekre utalnak vissza, mint a sztereotípiák, azonban közbeiktatódik az objektivitás leplezhetetlen látszata, s ily módon a meggyőző-igazololó erő többszöröse annak, amit a pusztá affektivitás adhat.

Bibó István (1946) a kelet-európai népek öncsaló ideológiáiról írva szociálpszichológiai érzékenységgel jellemzi a teljesítményekre való hivatkozás funkcióját: "A vágyak és a realitás összhangtalanságának jellegzetes ellentétes lélektani tünetei a legátlátszóbban felismerhetők mindezeknél a népeknél: túlzott öndokumentálás és belső bizonytalanság, túlméretezett nemzeti hiúság és váratlan meghunyászkodás, teljesítmények állandó hangoztatása és teljesítmények valódi értékének feltűnő csökkenése, morális igények és morális felelőtlenség."

KOMPENZÁCIÓ

Korszerű nemzeti érzés és tudat elképzelhetetlen nyitottság nélkül. Interjúinkban azonban típusosan más mintával találkoztunk, mely szinte minden nemzeti teljesítményünk értékelése esetében a hétköznapi tudat kényelmes, gon-

dolati erőfeszítést kiküszöbölő működése segítségével egy feltétlenül pozitív – s potenciálisan etnocentrikus – kognitív önképet eredményezett. Mielőtt magát a mechanizmust elemeznénk, nézzük meg a példákat:

"A történelmi múltunk olyan, hogy már magam is büszke vagyok, hogy magyar vagyok, amellet tudósok, művészek, akik a világnak borzasztóan sokat adtak, habár nem mindig ismerték el őket, miután szerencsétlen kis ország vagyunk, de hát nálunk ez sokat jelent. Lényeges az, amit a történelem során csináltunk, és a magyar ember nagyon szimpatikus valaki."

"Igaz, hogy elég kis nemzet vagyunk, de elég sok ember kerül ki ebből az országból, akikre büszkék lehetünk. Talán hiba az, hogy ezek közül nincs itthon mindenki."

"Például a sporteseményekből hallom, hogy egy magyar egy ilyen kis országnak a területéről kiváló eredménnyel szerepelt, akkor büszke vagyok arra, hogy magyar vagyok. Ha valamit feltalálnak Magyarországon, akkor ugyanúgy."

"Azt hiszem, kevés ember van, akiben ne mozdulna meg valami, vagy ne érezné magát jól, ha például arról van szó, hogy egy magyar tudós Nobel-díjat kapott, vagy hogy a magyarok aranyérmet kaptak az olimpián. Ez olyan jó érzés, hogy olyan emberek győztek vagy mutattak fel valamit, akik valamilyen formában hozzánk tartoznak. Azért Magyarország, ha kicsit a sor végén is áll, azért kevés olyan kis állam van, amiről ennyit lehet hallani."

"Nem vagyunk nagy nemzet, de csináltunk nagy dolgokat is, az elődök is."

A hétköznapi tudás kognitív elemei az egyensúlyelv alapján kapcsolódnak össze. Az egyensúly olyan logikai műveletek folytán áll elő, amelyek az ellentmondásos elemeket kiküszöbölik. A saját nemzeti csoporttal kapcsolatos pozitív affektivitás, a pozitív sztereotípiák, a történelmi témájú kognitív elemek önigazoló jellege mind ezen az egyensúlyképző tendencián alapulnak. Egyensúly-felborító stratégiáról van szó, mint láttuk az ellenőrzéses nemzeti attitűd esetében, ami lehetetlenné teszi a kognitív elemek szabvány-összeillesztését, és szüntelen problémává, kérdéssé alakítja a magyar nemzeti attitűd kognitív elemeinek monoton pozitivitását. Az előbb felsorolt szövegrészekben szintén ellentmondás, egyensúly-felborító tendencia észlelhető, anélkül azonban, hogy ellenérzésbe torkollanának.

A tudati feszültség általában – éppen a feltétlen pozitívitás szolgálatában – oldódási hajlandósággal jellemezhető. Az idézett szövegek azonban mintha a tudati feszültség fokozásáról tanúskodnának. A "kis ország"-tudat a magyar

lakosság körében meglehetősen elterjedt – erre vonatkozólag a TK 1975-ös "Szocialista hazafiság-proletár internacionalizmus" vizsgálata mutat adatokat. Feltétlenül a reális helyzet visszatükrözéseként kell ezt a jelenséget értékelnünk. De mivel a hétköznapi tudás struktúrája olyan, hogy a benne rejlő gondolati elemek nem egyszerűen tényítéletek, hanem értékítéletek is egyben, úgy látjuk, hogy ez a "kicsinység-tudat" egyben feszültségek forrása is. A kicsinység ugyanis mint értékítélet nehezen egyeztethető össze a pozitív affektussal. Jellemző ebben a vonatkozásban az az adat, amelyet egy ferencvárosi iskolában első és második osztályos tanulók körében kaptunk. Le kellett rajzolniuk Magyarországot, valamint a Szovjetuniót, Amerikát, Kínát és néhány szomszéd országot, így Csehszlovákiát, Ausztriát, Romániát. A hipotézis az imént elmondottak szellemében úgy szólt, hogy tendencia mutatkozik majd Magyarország területének *túlbecsülésére*.

Nyilvánvaló, hogy 6-7 éves korban a gyermekek még nem rendelkezhetnek a különböző országok nagyságának pontos képzetével. Születőfélben levő nemzeti attitűdjük pozitív irányú affektív töltése azonban lehetővé teszi számukra, hogy saját országukat vagy nagyobbak vagy a többi országgal körülbelül azonos méretűnek tekintsék. A gyermekek egyharmada (n=64) Magyarországot rajzolta legnagyobbak, a többiek pedig a többi országgal nagyjából azonos méretűnek rajzolták hazájukat.

A pozitív affektív elem, valamint a pozitív értékű "nagy" kognitív elem közötti egyensúly fenntartása Magyarország esetében ifjú- és felnőttkorban már természetszerűleg lehetetlen, hiszen addigra Magyarország tényleges méreteire vonatkozólag kialakulnak a reális ismeretek. De mivel a "kicsi" negatív értékű kognitív elem, mely nincs egyensúlyban a haza pozitív érzelmi elemével, feszültség jön létre, ami feloldást keres magának, mégpedig a következő feszültség felkeltésével: *kis ország – nagy teljesítmények*. Ez persze csak formájában feszültség-keltés, hiszen valójában az eredeti feszültség oldásának felel meg, miáltal a pozitív nemzeti önkép fenntartható (sőt fokozható). Érdemes volna megnézni más, hasonlóan ingatag önképű kis nemzetek (s a kelet-európai kis nemzetek kétségkívül ilyenek) önigazoló hétköznapi racionalizációit, vajon tartalmaznak-e ilyen jellegű logikai szembeállítását.⁴⁷ Feltehető, hogy e népszerű hétköznapi logikai minta elterjedtségéhez még történelmi okok is járulnak, hiszen a nagyság mint gondolat sok esetben jelen van a történelmi Magyarország területének ismerete vagy azzal egyenértékű sejtése formájában. E feltevés a legalább középiskolát végzettek esetében valószínűsíthető. Az "elveszett nagyság" tudata csak fokozhatja a jelen idejű

⁴⁷Vö.: Krleia, M., 1979, Bankett Blitvában. Bp. Európa.

"kicsinység" irritáló hatását s következésképpen a különböző teljesítmények nagyságával történő ellensúlyozás tendenciáját. Bármelyik kelet-európai nép az, mindegyik tud legalább egy-két olyan érvre hivatkozni a történelemből, mely jogcímül szolgál elvesztett nagyságának visszaállmodására. Bibó már idézett tanulmányában írja, hogy "e nemzetek legtöbbje egykori vagy lehetséges nagy hatalmi helyzeteken rágódik, ugyanakkor azonban oly csüggedten tudja magára alkalmazni a 'kis nemzet' megjelölését, ami például egy holland vagy dán számára teljesen érthetetlen volna". A kicsinység-tudat tájkünkön eleve magában rejti kompenzációjának kényszerét.

Középiszkolás korúak körében folytatott vizsgálataink egyik, már bemutatott adata is közvetve alátámasztani látszik ezt a tendenciát. Amikor azt az állítást, hogy "bámulatra méltó x-ek ezeréves küzdelme az idegen népek tengerében" a magyarokra nézve adtuk meg, a megkérdezettek 61%-a egyetértett vele, míg amikor ugyanezt az állítást a szlovákokra nézve adtuk meg, az egyetértők aránya 14% volt. Ugyanabban a vizsgálatban tapasztaltuk, hogy a megkérdezettek 66%-a ellenzi azt az állítást, miszerint "más kis népek több nagy embert adtak a világnak Magyarországnál". Az állítással csak 8% értett egyet, a többiek a "nem tudom" álláspontra helyezkedtek.

Az utóbb idézett eredmény kapcsán felállítottuk azt a hipotézist, hogy a nemzeti tematikájú hétköznapi tudatban a saját ország teljesítményeinek megítélésére (a teljesítmények indikátora legyen a "nagy emberek" arányított száma) *más mérce érvényes*, mint amilyen mércét alkalmaznak a saját országgal méretnél fogva összevethető más kis országok teljesítményei kapcsán. Az országos fiatal reprezentatív mintán 1979-ben végzett vizsgálatunk során mód nyílt e hipotézis ellenőrzésére. Egy állítás két változata kapcsán kértük ki a válaszadók véleményét. A két változat elkülönítve, a kérdőív távol eső pontjain szerepelt, és mintegy 25-30 perc idő telt el a két kérdés föltevése között. A két változat a következő volt:

1. "Nincs még egy olyan kis nemzet, mely annyi nagy embert adott volna a világnak, mint a *magyar*."
2. "Nincs még egy olyan kis nemzet, mely annyi nagy embert adott volna a világnak, mint a *holland*."

A magyarok kapcsán a megkérdezettek *64%-a egyetértett* az állítással, 25%-uk nem értett egyet, s 11%-uk "nem tudom" választ adott (n=858). A "holland-változat" már nem aratott ilyen széles körű sikert. A megkérdezetteknek csak 12%-a értett egyet az állítással, *48%-uk nem értett egyet*, 40%

bedig "nem tudom" választ adott. E kísérlet eredményei tehát beigazolták hipotézisünket.⁴⁸

"A kis ország-kis teljesítmények" – ami logikailag egyensúlyt jelentene ezek szerint *más* kis országok megítélésében járható kognitív utat képez, de a *saját* kis ország esetében (legalábbis ha az a saját kis ország a magyar) feltétlenül átalakításra szorul. Az így adódó "kis ország-nagy teljesítmények" szerkezet már informatív (hiszen ellentétet tartalmaz, ami önmagában figyelemfelhívó), s ami a döntő, hízegő összehasonlításokra adhat alkalmat a nagy országokkal (ahol logikailag "természetesek" a nagy teljesítmények), valamint a nagy eredményekkel tőlünk eltérően nem dicsekedhető kis országokkal. Az öncsaló gondolkodás hajlamán kívül e tudati szerkezet léteért feltehetően a tömegkommunikáció kultivációs tevékenysége is felel. Feltűnt, hogy a híryanagok milyen előszeretettel alkalmazzák a magyar vonatkozású teljesítmények alkalmával a "világhírű", "Európa-hírű" jelzőket, óhatatlanul lugallva azt, hogy országunk mértani arányait meghaladó nemzetközi presztízst élvez a különböző teljesítmények elismerése tekintetében. Egy vizsgálat gyakran megállapítottuk, hogy ezeknek a jelzőknek a használata egyes esetekben nélküli a reális alapot (például a tatabányai állatkertben élő "világ legnagyobb pókja" hír esetében), más esetekben pedig nincs sok értelmük, tért magyar unikalitásra vonatkoznak ugyan, de más országok hasonló unikalitásával összehasonlítva korántsem olyan nagyszerűek (például tájaink, gyógyforrásaink, boraink, lovaink), mint azt hírközlésünk beállítja, illetve – s ez a fontos – távolról sem annyira lényegesek, mint azok a területek, melyeken igencsak híján vagyunk a "világhírű" és "Európa-hírű" jelzőkkel jellemezhető teljesítményeknek (például infrastruktúra, termelékenység, lakás-ellátottság). Ugyanakkor az is megállapítható volt, hogy tömegkommunikációnk kerüli a "világhírű" és "Európa-hírű" jelzőket, amikor negatív jelenségekről van szó (például válási arányszám, öngyilkossági arányszám stb.) Ez a fajta bujtatott etnocentrizmus azután termékeny talajra talál a "kis ország-nagy teljesítmények" kognitív mintájának alkalmazóiban.

⁴⁸ Ellenvehető, hogy a "holland-változat" kapcsán azért kaptunk más egyetértési arányokat, mert objektíve kicsi az ismeretszint a holland nagy emberekkel kapcsolatban. Én mégis úgy vélem, hogy elsősorban attitűd-problémáról és nem ismeretproblémáról van szó, mivel a magyar nagy emberekkel kapcsolatban sem rózsás az ismeretszint. Egy 1972-es országos reprezentatív vizsgálatban például a megkérdezetteknek csak 20%-a tudta megmondani, hogy ki volt Eötvös Lóránd, 30%-uk tudta Irinyi Jánost, s 36%-uk tudta Kandó Kálmánt azonosítani. (Békés F., 1977, i. m. 78. old.)

ÖSSZEFOGLALÁS

A szocialista társadalmi viszonyoknak megfelelő nemzeti érzés- és tudatvilág kialakításáról gondolkozva abból a tudásszociológiai tényből indulhatunk ki, hogy a nemzeti hovatartozás élménye és a hovatartozással kapcsolatos tudás a társadalmi struktúrárt leíró változók mentén – minőségi változataiban attól részben függetlenül – piramisszerűen alakul. A piramis alapját képező érzelmi blokkra fokról fokra szűkülő gondolati-ismereti építmény települ, vagyis az élmény homogenitása mellett a tudás differenciáltsága figyelhető meg a társadalomban.

Az élményindikátorok – ezek az érzelmi dimenzióba vágó kérdések kapcsán képezhetők – szinte mindenkit megmozgatnak válaszadás tekintetében, és a válaszok megoszlása nem különbözik lényegesen a strukturális független változók egyes értékeinek mentén.

Az élmény és a tudás határmezsgyéjén levő indikátorok ugyancsak széles körű mobilizáló erővel rendelkeznek, szinte mindenkit válaszadásra készítetnek, de a válaszok tartalom szerinti megoszlása már jellegzetes különbségeket mutat a strukturálisan független változók egyes értékei mentén. Ilyen esetet képeznek a nemzeti attitűd egyes sztereotip tartalmi és egyensúlyi szerkezetei után tudakozó kérdések.

A tudásindikátorok egyik válfaját azokból a kérdésekből képezhetjük, amelyek megválaszolására nincs szükség ugyan jól elsajátított ismeretekre, különösebb tájékozottságra és műveltségre, de megválaszolásuk a nemzeti problematika iránti érdeklődést, a nemzeti hovatartozás élménye iránti kognitív szükségletek intenzitását feltételezi a válaszadókban, kiknek aránya az élményben osztozók egészéhez képest töredéknyi. A lemorzsolódás szükségképpen jobban érinti az idősebb, nem városi, kvalifikálatlan rétegekbe tartozó válaszadókat. Egyes esetekben (pl. büszkeség-indokok preferálása, szégyen-indokok kerülése) a válaszadók reagálása egységes. Más esetekben a válaszok megoszlának, de nem a válaszadók strukturális meghatározói (iskolai végzettség, kor, lakhely) mentén. Ilyenek a legérdekesebb, a köztudat állapotát leginkább minősítő kérdések, a polarizációs ítéletek, az attribúciók, dichotomizációk, kompenzációk, valószínűsítő ítéletek.

A tudásindikátorok másik válfaját képezik a kifejezetten ismeret jellegű kérdések, melyek megválaszolásához nem elégséges az attitűd által szállított tudásanyag. Ezeknek az ismereteknek az elsajátítására az iskolában vagy a családon, illetve a kortárs csoportokon belül zajló szocializáció során vagy az

aktuális tömegkommunikációval beható érintkezés során volt mód. Ez esetben a válaszadás a társadalmi struktúrát leíró változók (magas iskolai végzettség, viszonylag fiatalabb életkor, urbanizált lakhely) által szelektált szűk kisebbségre korlátozódik, melynek hatása a nemzeti érzés és tudat általános állapotára nézve a számszerű arányt jóval meghaladó mértékű, lévén ez a réteg a társadalmi tudat generálásában és kommunikálásában a legaktívabb. A mai magyar nemzeti érzés- és tudatvilágról adott vázlatunkban a kutatás során felmerült elméleti és empirikus tapasztalatokról kívántunk számot adni. Célunk nem pusztán adatok felsorakoztatása volt, miképpen a nemzeti hovatartozás végleges szociálpszichológiai elméletének kifejtésére sem vállalkozhattunk. Folyamatról szerettünk volna tudósítani, melynek során a szociálpszichológia által kidolgozott fogalmi és elméleti apparátust a mai magyar nemzeti érzés- és tudatvilág jelenségeinek értelmezésére használtuk föl, szembeesítve e jelenségeket a szociológiai társadalomleírás néhány változójával.

IRODALOM

Adorno, T. W., Frenkel-Bruswik, E., Levinson, D. J., Sanford, R. N., 1950, *The Authoritarian Personality*. N.Y. Harper.

Allport, G. W., 1977, *Az előítélet*. Bp. Gondolat.

Angelusz R., Csepeli Gy., 1982, *Kövel vagy kenyérrel. A megismerés egyensúlyelvű elméleteinek kritikájához*. Valóság, 3. sz. 51-62. old.

Angelusz, R., 1983, *A kommunikáló társadalom*. Bp. Gondolat.

Békés F., 1977, *Adalékok az ismeretek méréséhez, struktúrájához és tipológiájához*. Bp. Kandidátusi disszertáció.

Békés F., 1980, *Ismeretszintmérés, ismeretstruktúra, ismerettipológia*. Bp. Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

Berger, P. L., Luckmann, T., 1966, *The Social Construction of Reality*. New York, Doubleday.

Bernstein, B., 1971, *Class, Codes and Control*. London, Routledge and Kogan.

Bibó I., 1946, *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. Bp. Új Magyarország.

Bourdieu, P., 1978, *A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelődése*. Bp. Gondolat.

Buchanan, W., Cantril, H., 1953, *How nations see each other?* Urbana, University of Illinois Press.

Converse, P. E. 1964, *The nature of belief systems*. In: Apter, D. E. (Ed.), *Ideology and discontent*. New York, Free Press. 206-261. old.

Cooley, C. H., 1922, *Humán Nature and the Social Order*. N.Y. Scribner's.

Csepeli Gy., Méhes G., 1976, *Vázlatpontok a nemzeti érzés szociálpszichológiai kutatásához*. ELTE Szociológiai Tanszék (kézirat).

Csepeli Gy., 1979, *A nemzeti tudat- és érzésvilág kutatásáról*. Társadalmi Szemle, 11. sz. 70-78. old.

Csepeli Gy., 1980, *Csontváz a szekrényben*. Kritika, 10. sz. 9-10. old.

Csepeli Gy., Lányi G., 1981, *önmeghatározás és magyarság*. Világosság, 1. sz. 18-24. old.

Csepeli Gy., 1982, *Nemzeti érzés és tudat Magyarországon a 70-es években*. In: Polgár T. (szerk.) *Politikatudományi tanulmányok*. Bp. Kossuth Kiadó.

Owson, R. E., Prewitt, K., 1969, *Political Socialization*. Boston, Little, Brown and Co.

Deutsch, M., 1974, *The resolution of conflict*. New Haven, The Yale University press.

- Festinger, L., 1957, A theory of cognitive dissonance. Evanston, Ill., Row, Peterson.
- Festinger, L., 1976, A társadalmi összehasonlítás folyamatainak elmélete. In: Pataki F. (szerk.) Pedagógiai szociálpszichológia. Bp. Gondolat. 259-291. old.
- Gerbner G., 1977, Kulturális indikátorok. In: Horányi ö. (szerk.) Kommunikáció. I. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó. 267-280. old.
- Glatz, F., 1980, A történettudomány és a közgondolkodás történeti elemei. Társadalmi Szemle, 1. sz. 47-57. old.
- Gramsci, A., 1977, Új Machiavelli. Bp. Helikon.
- Hanáč P., 1973, A kiegyezés historiográfiájához. I. Valóság, 12. sz. 16-25. old.
- Hanáč P., 1975, A kiegyezés historiográfiájához. II. Valóság, 1. sz. 11-28. old.
- Hann E., 1979, A cigányság meghatározása és jellemzői. In: Hann E., Tomka M., - Pártos F., A közvélemény a cigányokról. Bp. Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Hunyady Gy., Hann E., Lázár G., Pörzse K., 1974, Nézetek a hazafiságról, a magyarságról és az internacionalizmusról. Bp. Tömegkommunikációs Kutatóközpont (kézirat).
- Hunyadi Gy., Hann E., Pörzse K., 1975, Nézetek a szocialista hazafiság időszerű kérdéseiről. Bp. Tömegkommunikációs Kutatóközpont (kézirat).
- Katz, D., Kelman, H. C. Vassiliou, V., 1969, A comparative approach to the study of nationalism. Peace Research Society Papers. XIV. The Ann Arbor Conference.
- Katz, D., 1979, Az attitűdök tanulmányozásának funkcionális megközelítése. In: Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései. Bp. Akadémiai Kiadó. 105-121. old.
- Kelman, H. C, 1969, Patterns of personal involvement in the national system: a social-psychological analysis of political legitimacy. In: Rosenau, I.N. (Ed.), International politics and foreign policy: a reader in research and theory. New York, Free Press. 276-288. old.
- Kon, I. Sz., 1978, Otkritije "JA". Moszkva, Politizdat.
- Krappman, L., 1980, Az identitás szociológiai dimenziói. Bp. Szociológiai Füzetek, - 21. sz.
- Le Vine, R. A., Campbell, D. T., 1972, Ethnocentrism. New York, Wiley.
- Lewin, K., 1977, Csopordinamika. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Mead, G. H., 1973, A pszichikum, az én és a társadalom. Bp. Gondolat.
- Pataki F., 1977, A társadalmi "nagycsoportok" értékorientációi. In: Társadalomlélektan és társadalmi valóság. Bp. Kossuth Kiadó. 158-187. old.
- Pettigrew, T. F., 1958, Personality and sociocultural factors in intergroup attitudes: a cross-national comparison. Journal of Conflict Resolution. 2. 29-42. old.
- Pléh, Cs., Pap M., 1972, A nyelvhasználat és a társadalmi helyzet. Szociológia, 2. sz.
- Rokeach, M., 1960, The open and the closed mind. N.Y. Basic Books.

Schutz, A., 1944, The stranger: an essay in social psychology. American Journal of Sociology, 49,6. 499-507. old.

Schutz, A., 1970, On phenomenology and social relations. Szerk. és bev.: Wagner, H. R. Chicago, Chicago University Press.

Smith, A., 1983, Theories of Nationalism. (Second Edition) New York, Holmes and Meier.

Szabó M., 1978, Programideológiák és állapotideológiák. Világosság, 2. sz. 72-80. old.

Szecső T., 1971, Kommunikációs rendszer – hétköznapi kommunikáció. Bp. Akadémiai Kiadó.

Szűcs J., 1974, Nemzet és történelem. Bp. Gondolat.

Tajfel, H., 1980, Az előítélet gyökerei: néhány megismeréssel kapcsolatos tényező. In: Előítéletek és csoportközi viszonyok. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó. 40-79. old.

Weiner, B., Frieze, I., Kükbe, A., Reed, L., Rest, S., Rossenbaum, J. M., 1971, Perceiving the causes of success and failure. New York, General Learning Press. 26.